

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ISSN 2394-8507

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਕੱਤਕ-ਮੱਘਰ, ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੭

ਨਵੰਬਰ 2015

ਜਿਲਦ ੫੯

ਅੰਕ ੮

ਸੰਪਾਦਕ

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ

ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫
ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਦੇਸ਼)	₹ ੨੫੦
ਲਾਈਫ਼ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੨੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਵਿਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦੦
ਲਾਈਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੦੦੦੦

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Secretary

Dharam Parchar Committee

(S.G.P.C.)

Sri Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : gurmatparkashmonthly@gmail.com,

gyan_gurmat@yahoo.com

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੫
ਸੰਪਾਦਕੀ		੬
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ	-ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੮
ਦੇਹੁਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ	-ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	੧੧
ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ	-ਬੀਬੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ	੧੪
ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	-ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	੨੫
ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੨੯
ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ	-ਸ੍ਰੀ. ਐੱਸ ਬਲਵੰਤ	੩੫
ਨਵੰਬਰ ੮੪ ਦੇ ਸਿੱਖ . . .	-ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਈਸੇਵਾਲ	੪੯
ਸ਼ਿਵਨਗਰ (ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਬਿਹਾਰ) ਦੇ ਸਿੱਖ	-ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	੫੯
ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ--ਪੜ	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੬੫
. . . ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ	੬੭
ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਹਾਉ' ਪਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ	-ਗਿ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੭੫
. . . ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	-ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ	੮੨
ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ	-ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	੮੯
ਖਬਰਨਾਮਾ		੯੫
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਮੀਆਂ		੯੭

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ:

ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਰਵੇ . . .

ਮੱਘਰ ਮਾਹੁ ਭਲਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ॥

ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਰਵੈ ਮੈ ਪਿਰੁ ਨਿਹਚਲੁ ਭਾਵਏ॥

ਨਿਹਚਲੁ ਚਤੁਰੁ ਸੁਜਾਣੁ ਬਿਧਾਤਾ ਚੰਚਲੁ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ॥

ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਗੁਣ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੇ ਪ੍ਰਭ ਭਾਣੇ ਤਾ ਭਾਇਆ॥

ਗੀਤ ਨਾਦ ਕਵਿਤ ਕਵੇ ਸੁਣਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਦੁਖੁ ਭਾਗੈ॥

ਨਾਨਕ ਸਾ ਧਨ ਨਾਹ ਪਿਆਰੀ ਅਭ ਭਗਤੀ ਪਿਰ ਆਗੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੯)

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾਅ ਰੂਪੀ ਮੱਘਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਉਸ ਸੂਰਤ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਭਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਗੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਮੱਘਰ ਦੇ (ਸੀਤ ਵਾਲੇ) ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਥਵਾ ਨਿੱਘ ਕਰਕੇ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਝੰਜਟਾਂ-ਝਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਤ/ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਓਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਗੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਸਫਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਉਹ ਸੁਖਤ ਜੁਗਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਧਾਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ 'ਚ ਸੁਰਤੀ ਦਾ ਗੁਣ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ-ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ; ਨਿਮਾਣੇ-ਨਿਤਾਣੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਵੱਸ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿਆਣੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨੇ ਰੂਪੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀਆਂ ਹੀ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਨ ਰਸ ਦੀ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਉਹਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਸੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਆਪਣੇ ਸਦਾ-ਸਦੀਵੀ ਸੱਚੇ ਪਤੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਿਹਬਲ ਪਿਆਰ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਕੀ . . .

ਕੋਈਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥੀ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਟੱਕਰਾਂ ਖਾਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤਾਕਤਵਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਕਤਵਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਭੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਵਹਾਇਆ ਤੇ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ'। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ- 'ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ'। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਚੁੱਕੀ ਲੋਕਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੱਚ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਰਗ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਪਰੰਤ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਹੁਣ ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਣਚਾਹੇ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਰਵੱਈਏ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ

ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਰੰਗ ਲਿਆਂਦਾ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਜੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੱਤ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਝੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਾਜ ਕਦੋਂ ਸੁਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੰਬੜ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਚੱਲਣ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗੁੜਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਾਲਚ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਲਚੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਫੇਰ ਤੋਂ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਲ ਲਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ, ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾ ਕੇ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਮਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਫੇਰ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਅਧੀਨ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ-ਬਣਾਉਂਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਭੂ-ਮਾਫੀਆ, ਨਸ਼ਾ-ਮਾਫੀਆ, ਦੇਹ-ਵਿਉਪਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ, ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਗਲਿੰਗ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਫੀਏ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਫਹਿਮੀ ਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਵੱਲ ਵੀ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਫਸਲਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੇਲੋੜੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਪੀੜਤ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਹਿੰਗੇ ਅਤੇ ਨਕਲੀ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰੀ ਮਾਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਲੱਕ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਝੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਓ! ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਚੀਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ

-ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘ਗੁਲਸਤਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਬੋਸਤਾਂ’ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਕਲਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

“ਕਲਮ ਗੋਇਦ ਕਿ ਮਨ ਸ਼ਾਹੇ ਜਹਾਨਮ।”

(ਭਾਵ ਕਲਮ, ਕਾਨੀ ਜਾਂ ਲੇਖਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਰਾਣੀ) ਸਾਗਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਬਰਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼। ਮਾਣ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਅਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ’ਤੇ। ਸੱਚ ਜਾਣੋ, ਕਲਮ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਸ ਮਾਣੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਰੱਬੀ-ਰਹਿਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣੇ।

ਧੰਨਤਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭੁੱਲੀ-ਭਟਕੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਰੱਬੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।

ਸਗੋਂ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ-ਹਲਾਲ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਖਾਣ ਦਾ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਹਰ ਸੁਰ ਕੱਢੀ ਹੈ, ਹਰ ਤਰਜ਼ ਬਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਗ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਹ ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਜਿਹੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦਾਤ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ ਕੇ, ਗੁਣਾਂ ਪੱਖੋਂ ਧਨਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ’ਚ ਦੰਭ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪਖੰਡ-ਰਹਿਤ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਮੁੱਲਵਾਨ, ਗੁਣਵਾਨ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ:

ਸਭੁ ਕੋ ਨਿਵੈ ਆਪ ਕਉ ਪਰ ਕਉ ਨਿਵੈ ਨ ਕੋਇ॥

ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤੋਲੀਐ ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਹਰਾਮ’ ਅਤੇ ‘ਹਲਾਲ’ ਦਾ ਫਰਕ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਗਈ:

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧)

ਵੇਖੋ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡ-ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੋਸ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ:

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹੁ ਪ੍ਰਫੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ॥

ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੩੦)

ਖੁਦਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਹੈ। ਅਜਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਦਾ ੧੫੨੬ 'ਚ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) 'ਤੇ ਭੀਅੰਕਰ ਹਮਲਾ, ਉਲੀਕਦਾ ਏ ਮਜ਼ਲੂਮ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਹੂ-ਭਿੰਜੀ ਦਾਸਤਾਂ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਚੀਖ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾੜਵਾਂ ਸੇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢਿਆ:

-ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥

... ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੭)

ਸਤਾਏ ਹੋਏ, ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੂਕਾਂ ਅਤੇ ਚੀਸਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ, ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਨਿਹੇਰਾ ਦੇਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਲੀ:

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਕੁੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਾਤਲ ਦੇ ਟੋਇਆਂ 'ਚ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਬੇਖੋਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਨਗਾਰੇ 'ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਤਾਜਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲਲਕਾਰਿਆ:

-ਕੁੜੁ ਰਾਜਾ ਕੁੜੁ ਪਰਜਾ ਕੁੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੮)

-ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੁੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਲਾਈ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਗਗਨ ਮੰਡਲਾਂ 'ਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ:

ਕੁੜੁ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਸੱਚ ਜਾਣੋ!, ਭੇਖਧਾਰੀਆਂ, ਠੱਗਾਂ, ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਤਨਜ਼ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੇ ਘਾਤਕ ਬਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਤੋਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ:

ਉਜਲੁ ਕੈਹਾ ਚਿਲਕਣਾ ਘੋਟਿਮ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ॥

ਧੋਤਿਆ ਜੂਠਿ ਨ ਉਤਰੈ ਜੇ ਸਉ ਧੋਵਾ ਤਿਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੯)

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਬੰਦੇ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਪੱਖੋਂ ਤਗਾਫ਼ੂਲ (ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ) ਕਿਉਂ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ? ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਅਜਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ ਤਹਕੀਕ ਦਿਲ ਦਾਨੀ॥

ਮਮ ਸਰ ਮੁਇ ਅਜਰਾਈਲ ਗਿਰਫਤਾਰ ਦਿਲ ਹੇਚਿ ਨ ਦਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੧)

ਭਾਵ- ਮੌਲਵੀ ਜੀ! ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਵੋ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਏ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ

ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੈ:

ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਪੰਡਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਪਖੰਡਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਈ ਦਿੱਤੀ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਲ੍ਹਾ-ਮੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ, ਵਿਹੁੰਦੀ ਗੰਦਲ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਝੰਬਣੀ ਨਾਲ ਝੰਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜ਼ਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਿਰਾਦਰ ਦੀ ਬਰਛੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਨਿਆਇ ਰੂਪੀ ਧਾਂਦਲੀ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਰੂਪੀ ਗਰਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਈ:

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਗਗਨ ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਜ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ 'ਚ ਹੋ ਰਹੀ 'ਆਰਤੀ' ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਇਆ:

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥

ਪੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੁਲੰਤ ਜੋਤੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਡਿਆਈ ਖੋਰੇ ਨਹੀਂ। ਅਹੰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਿਰਵੈਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨੀਚ, ਦਾਸ, ਜਨ ਜਾਂ ਸੇਵਕ ਦਰਸਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਮੰਦਾ ਜਾਣੈ ਆਪ ਕਉ ਅਵਰੁ ਭਲਾ ਸੰਸਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੯੧)

ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਬੋਲਾਂ-ਰੂਪੀ ਦਵਾਤ 'ਚੋਂ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਡੋਬਾ ਲਿਆ ਏ ਤਾਂ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਸ਼ੀਰਨੀ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਈ:

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਫਿੱਕੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਦਵਾਤ 'ਚੋਂ ਫਿੱਕਾ ਡੋਬਾ ਲੈਣ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ:

ਨਾਨਕ ਫਿਕੈ ਬੋਲਿਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਫਿਕਾ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਕੌੜੀ ਕਰਵਟ ਸਮੇਂ ਵੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਕੜਵਾਹਟ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਜਾਂ ਫਿਰ

ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਗੁਰੂ ਜੀ! ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਮਕਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਜਿਹਾ ਆਦੇਸ਼, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਗੂੰਜ ਏ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਮ ਦੀ!

ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ।

ਦੇਹੁਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

-ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (੧੪੬੯-੧੫੩੯) ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਘਟਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ੧੪੯੮ ਈ. ਤੋਂ ੧੫੨੨ ਈ.: ਤਕ ਲੰਬੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ੧੮ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ। ਸਿਮਰਨ, ਨਾਮ-ਦਾਨ (ਲੰਗਰ) ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਰੀਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਤਿੰਨੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਹਿੱਤ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ, ਵਚਨ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਚੱਲਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੮)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਤਿਨਾਮ ਦੇ ਮੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਾਨਵ (ਸਚਿਆਰੇ) ਬਣਾਇਆ। ਪਤਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ, ਠੱਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ (ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼) ਬਣਾਇਆ, ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਇਆ, ਲਤਾੜੇ, ਪਛਾੜੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ’ ਤੇ ‘ਸੂਰਜ’ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ, ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੁਕਣ ਨਾਲ, ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਜਾਨਵਰ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਤਾਰੇ ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ (ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਭਾਈ

*H. No-133, Long Street, Sheikhpura, P.O. Punjabi University, Patiala-147002; M-+9198884-38157

ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ:

ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪੁ ਉਚਾਰਾ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਾਰਿ ਅਥਰਬਣਿ ਤਾਰਾ॥

(ਵਾਰ ੧:੩੮)

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚਲੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰਾਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਬਟਾਲਾ, ਰਾਵੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਇਹ ਨਗਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਣਾਇਆ। ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧਰਮ ਚੰਦ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ- ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪਾਸ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਹੋਈ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਪਿੰਡ ਨਥੂ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ - ੧੪੦੦ ਰੁਪਏ

ਪਿੰਡ ਕਮਾਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ - ੮੨੫ ਰੁਪਏ

ਪਿੰਡ ਤਾਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ - ੭੧੦ ਰੁਪਏ

ਡੇਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਜ਼ਮੀਨ ੧੦੫੦ ਘੁਮਾ ਤੇ ੭੦ ਘੁਮਾ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਹਨ, ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

‘ਦੇਹੁਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ’ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਵੇਰਕਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਇਨ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੩੪ ਮੀਲ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨੇ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ੧੫੭੯ ਸੰਮਤ (੧੫੨੨ ਈ:) ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ। ੨੨ ਸਤੰਬਰ, ੧੫੩੯ ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਮਰ ੭੦ ਸਾਲ ੪ ਮਹੀਨੇ ੩ ਦਿਨ ਸੀ।

ਵੇਈਂ ਨਦੀ (ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ) ੧੪੯੮ ਈ: ਤੋਂ ੧੫੨੨ ਈ: ਰਾਵੀ (ਕਰਤਾਰਪੁਰ) ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਗਤ-ਗੁਰੂ ਪਰੰਤੂ ਦੈਵੀ ਜੋਤ ਸਨ। ਦੇਵ ਦੇ ਅਰਥ

ਹਨ-- ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ (Divine Light) ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸਨ, ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਨ, ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਬਾਬਾ' ਸਨ ਭਾਵ ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। 'ਨਾਥ' (ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਭੰਡਾਰ) ਸਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਰੱਬੀ ਨਾਦ ਸਨ, ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ (ਢਾਡੀ) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਖਾਨਗਾਹਾਂ, ਮਠਾਂ, ਤਪੋਬਨਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰੱਬੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ-ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, "ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਅੰਗਦ ਅਸਾਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਸਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਅਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਮਿਟੀ ਦੀ ਢੇਰ ਵਤ ਹੈ।"

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਚੁ ਸਮਾਣਾ ਸਚੁ ਵਿਚਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਸਾਧਸੰਗਿ ਵਹਣਾ।

ਬਾਬਾਣੈ ਘਰਿ ਚਾਨਣੁ ਲਹਿਣਾ॥੬॥

(ਵਾਰ ੨੪:੬)

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ 'ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਸਫਾ. ੪ ਅਨੁਸਾਰ ਕਥਨ ਹੈ, "ਪਹਿਲੇ ਦੇਹੁਰਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਮੇਂ ਬਨਾ ਥਾ। ਪੀਛੇ ਜਬ ਰਾਵੀ ਕੇ ਪਰਵਾਹ ਮੇਂ ਵਹੁ ਥਾਨ ਵਹਨੇ ਲਗਾ ਤਬ ਉਹਾ ਸੇ ਚਿਤਾ ਭਸਮ ਕੀ ਗਾਗਰ ਨਿਕਾਲ ਰਾਵੀ ਕੇ ਉਰਲੇ ਪਾਰ ਥਾਪਨ ਕਰ ਦੇਹੁਰਾ ਬਨਾਇਆ। ਈਹਾ ਸੇ ਹੀ ਜਹਾਂ ਕਹਾ ਵੇਦੀ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਫੈਲੇ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਮੂਲਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ:-

“ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਵਣਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਪੰਚ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ

ਦੇਖਦੇ ਸੀ। ਸੋ ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਵਨੀ ਕਰਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੋਚਰ

ਆਵਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਾਰਿਆ।”

(ਸਾਖੀ ਨੰ. ੫੮੪)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਫਜ਼ੂਲ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ। ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਾ, ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ

sB f qrkvwI FmInw nkwr Aw

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ

-ਬੀਬੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਪਣ, ਸੁਝ-ਬੁਝ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਛਾਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਛੱਡੀ, ਉਹ ਹੈ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ। ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਉਹ ਭਾਗਵਾਲੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਨਕ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਰੋਲ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਦੀ ਨਨਾਣ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਡਾਵੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਵਜੋਂ ਰਹੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ, ਭਰਜਾਈ ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਚੰਦੋ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਰਮਿਆਨ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਹੈ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੇ ਨਗਰ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਇਹ ਨਗਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਇਭੋਇ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

*੮੩੬੩, ਗਲੀ ਨੰ: ੨, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਗਰ, ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਸੁਲਤਾਨਾ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਰਾਇਭੋਇ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਇਭੋਇ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਾਇਭੋਇ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਲਈ ਭਾਈ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਬੇਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਪਟਵਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਇਸੇ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਉਸ ਵਕਤ ਪਿੰਡ ਪੱਠੇਵੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਨਾਰਸੀ ਦੇਵੀ, ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਆ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਰਾਇਭੋਇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸੀ।

ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲ ਜੋ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ੧੫ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਭਰਾਈ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਭੈਣ ਲੱਖੋ ਜੀ ਸਨ। ਵਿਆਹੁਣ ਯੋਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਮਾਤਾ ਬਨਾਰਸੀ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਰਾਇ ਭੋਇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਇ ਭੋਇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੂਰਬਾਬਰਧ' ਅਨੁਸਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਬਨਾਰਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਭਰਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸੁਘੜ, ਸਿਆਣੀ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਸਪੁੱਤਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:-

ਸੁਤ ਕਾਲੂ ਪਿਖ ਪਿਤ ਸ਼ਿਵਰਾਮੁ। ਪਾਨ ਗ੍ਰਹਨ ਕਿਯ ਕੀਰਤਿ ਧਾਮੁ।

ਤਿਯ ਪਤਿਬਰਤਾ ਗੁਣਨਿਧਿ ਸੋਊ। ਤਿਹ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਕਹਿਸਕ ਕੋਊ ?॥੫੬॥

ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਵਤ 'ਸੋਈ ਨਾਰ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਈ ਲਛਮੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੰਨ ੧੪੬੪ ਈ. (ਸੰਮਤ ੧੫੨੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੇ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨਾਨਕੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੂਰਬਾਬਰਧ' ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸੁਭਾਗ ਜੋੜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੀ ਕੰਨਿਆ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ:

ਅਸ ਬਿਧਿ ਬਿਲਸਤਿ ਅਨਿਕ ਬਿਲਾਸਾ। ਦੰਪਤਿ ਉਰ ਧਰਿਹੀ ਸੁਤ ਆਸਾ।

ਸਾਧ੍ਵੀ ਗਰਭ ਧਰਨ ਪੁਨ ਕੀਨਾ। ਜਨਮੀ ਤਨਿਯਾ ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਬੀਨਾ॥੫੯॥

ਹਿਮ ਗਿਰ ਮੈਨਾ ਕੇ ਘਰ ਮਾਂਹੀ। ਪਾਰਬਤੀ ਜਨਮੀ ਜਿਵ ਆਹੀ।

ਭਾਈ ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਸਭਿ ਗੁਣ ਖਾਨੀ। ਮਨਹੁੰ ਭਗਤਿ ਧਰਿ ਦੇਹਿ ਸੁਹਾਨੀ॥੬੦॥

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸੰਮਤ ੧੫੨੬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ:

ਦੁਤਿਯ ਗਰਭ ਕੋ ਧਾਰਨ ਕੀਨਾ। ਪਤਿਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਜਾਸੁ ਮਨ ਲੀਨਾ।

ਜਿਉਂ ਦੁਤੀਆ ਕੋ ਬ੍ਰਿਧਤਿ ਚੰਦੁ। ਤਿਹ ਸਮ ਗਰਭ ਰੂਪ ਸੁਖਕੰਦੁ॥੬੨॥

ਸੰਬਤ ਨੌ ਖਟ ਸਹਸ ਛਬੀਸਾ। ਭੋ ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਜਗਦੀਸ਼ਾ।

ਭਯੋ ਅਚਾਨਕ ਸਭਿਨਿ ਉਛਾਹਾ। ਬਿਨ ਕਾਰਨ ਮਨ ਲਖਿ ਨ ਸਕਾਹਾ॥੭੧॥

ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ। ਬਾਲ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ। ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਨਿਭਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ, ਉੱਥੇ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੋੜੀ।

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਰਹੇ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਵਾਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈਆਂ।

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ

j d sRmihqkwW U l ny20 rpeydyknvk j l f vpw kr n
l el Bij AwAqygulvk j l aWpS AwW BkysDAWf pr SwW
CkwkysçwsCwkr kypMbw j wibrj dyhn qWASlNdKdyhW
ik aæ vkq vl mqwjqWj l iks qr HAvpxpqr f mihqkwW U
dygæyqbbcwæ dIAWkSSWkr dyhn, ieCbbk ik ab Avpxl byl
bpynvkl j l f mihqkwW U l dypCyBj dyhn qWj æb gulvk
swhb f mihqkwW U l dygæyqbbcwskx:

ਬਹਰੇ ਦਾਸੀ ਦਾਸ ਪਠਾਏ। ਹਿਤ ਬਿਲੋਕਨੇ ਲੋਕ ਸਿਧਾਏ॥੨੩॥

ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਪੀਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉੱਠਿਆ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ:

ਕਿਧੋਂ ਹੁਤੋਂ ਅਕਲੰਕ ਮਯੰਕਾ। ਮਿਗਛਾਲਾ ਤੇ ਭਯੋ ਸਅੰਕਾ।

ਪਹੁੰਚੀ ਨਿਕਟ ਨਾਨਕੀ ਤਰਨ। ਧਿਤ ਕਰ ਗਾਯੋ, ਜੋ ਰਿਸ ਮੈਂ ਪਰਨ॥੩੦॥

ਜਦ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮਾਲ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਪਟਵਾਰੀ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਏ ਭੋਇ ਵਿਖੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਆਦਿ ਉਗਰਾਹਣ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸਗਾਈ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ:

ਸਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੋ ਹੁਤੀ ਧਾਮ ਕਾਲ। ਗੁਨੰ ਖਾਨ ਮਾਨੋ ਸਰਪੰ ਬਿਸਾਲ।

ਸਤਾ ਕੇ ਸਮਾਨੰ ਲਖਯੋ ਤਾਂਹਿ ਰਾਈ। ਭਲੇ ਥਾਨ ਕੀਨੀ ਸਤਾ ਕੀ ਸਗਾਈ॥੨॥

ਸਲਤਾਨ ਪਰੈ ਜੈ ਰਾਮ ਹਤੋ। ਬਰ ਬਾਹਜ ਬੰਸ ਬਿਸੱਧ ਮਤੋ।

ਸਨਬੰਧ ਭਯੋ ਤਿਹ ਸੰਗ ਭਲੰ। ਇਕ ਸਾਰ ਮਿਲੇ ਬਰ ਨਾਰਿ ਕਲੰ॥੩॥

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਸਾਰੀ ਹੀ ਜੰਵ ਹਾਥੀ-ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਾਰੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ:

ਸਜਿ ਸਾਜਿ ਬਰਾਤ ਭਲੀ ਸਗਰੀ। ਕਿਯ ਆਨ ਢੁਕਾਉ ਸੁਸੁ ਨਗਰੀ।
ਲਿਯ ਸੰਗ ਮਤੰਗ ਤੁਰੰਗਨ ਕੇ। ਪਟ ਸੋਭਤਿ ਹੈਂ ਬਹੁਰੰਗਨ ਕੇ॥੮॥...
ਬਾਜਤਿ ਨਗਾਰੇ ਬਹੁ ਬੇਦਯਨ ਅਖਾਰੇ
ਹੋਤਿ ਕੋਤਕ ਨਿਹਾਰੇ ਮਨ ਰਹੇ ਹੈਂ ਲੁਭਾਇਕੈ।
ਪਾਇਕੈ ਨਿਦੇਸ ਕੋ ਬਰਾਤ ਨੈ ਨਿਵੇਸ ਕੀਨੋ,
ਅਥਏ ਦਿਨੇਸ ਕੋ ਹੁਤਾਸਨ ਜਾਗਇਕੈ।
ਭਾਵਰੈ ਕੋ ਲੇਯ ਸਭਿ ਦਿੱਜਨ ਕੋ ਦਾਨ ਦੇਯ ਅੰਗਨਾ
ਸੁਨਾਇ ਗਾਰਿ ਗੀਤਨ ਕੋ ਗਾਇਕੈ।
ਦੋਊ ਕੁਲ ਰੀਤਿ ਕੀਨ ਦਾਇਜ ਬਹੁਤ ਦੀਨ
ਵਡੋ ਜਸੁ ਲੀਨ ਸਭਿ ਰਹੇ ਹਰਖਾਇਕੈ॥੯॥

ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪਰਤ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਜਾਓ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨੇਗ ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਗ ਵਸਤਾਂ ਘਰੋਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ :

ਕੀਨੋ ਉਪਬਾਹ ਅਭਿਰਾਮ ਯੋਂ ਜਰਾਮ ਪੁਨ ਗਯੋ
ਨਿਜ ਧਾਮ ਮਨ ਆਨੰਦ ਬਢਾਇਕੈ।
ਬਾਸੁਰ ਬਿਤੀਤੇ ਕੁਛ ਨਾਨਕ ਸੋਂ ਕਾਲੂ ਕਹੈ
‘ਭਗਨੀ ਕੋ ਆਨਿ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰਿ ਜਾਇਕੈ।...
ਰਾਇ ਭੇਜਯੋ ਦਾਸ ਕੋ ਬੁਲਾਇ ਸੁਖ ਰਾਸ ਰੂਪ,
ਸਾਦਰ ਬਸਾਇ ਪਾਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੋਂ।
ਮਾਥੇ ਪਰ ਹਾਥ ਫੇਰ, ਗਾਥਾ ਹਿਤ ਸਾਥ ਕਹਿ
“ਏਕ ਵਾਰ ਜੱਯੈ ਸੁਸਾ ਆਨੀਏ ਅਵਾਸ ਸੋਂ।
ਦੂਜੇ ਤਹਾਂ ਜਾਇ ਰਹੇ ਰਿਦੈ ਸੁਖ ਪਾਇ ਅਹੋ ਕਾਲੂ ਕੀ ਕਲਾਹਿ ਮਿਟ ਜਾਇ ਅਨਾਯਾਸ ਸੋਂ।

ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਤਬ ਹੀਏ ਜੋ ਸੁਭਾਇ ਕਰੋ ਜਾਵਨੋ ਉਚਿਤ ਤੁਮੈ ਅਬ ਸੁਸਾ ਪਾਸ ਸੋ”॥੮॥...

ਆਇਕੈ ਨਿਕੇਤ ਲੀਨ ਬੇਦੀ-ਕੁਲਕੇਤ ਨੇਗ,

ਮਾਤਾ ਕਰਿ ਹੇਤ ਬਿਦਾ ਕੀਨ ਹਰਿ ਜਾਪਨੇ॥੯॥

ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਪੇਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਰ ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿ ਪੈਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵੀਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾ ਰਹੀ:

ਸੋਦਰੀ ਸਦਨ ਗਏ ਕਮਲ ਬਦਨ ਪੁਨ ਬੰਧਨ ਕਦਨ ਜਾਂਕੇ ਨਾਮ ਲੇਤਿ ਹੋਤਿ ਹੈਂ।...

ਏਕ ਦਿਨ ਰਹੇ, ਬਿਦਾ ਲੇਨਿ ਹਿਤ ਬੈਨ ਕਹੇ,

ਸੁਨਿਕੈ ਜੈ ਰਾਮ ਸਨਮਾਨੈ ਰੂਪ ਜੋਤਿ ਹੈ।

“ਮੇਰੇ ਧਾਮ ਰਹੇ, ਸੇਵਾ ਕਰੋ ਜੋਊ ਕਹੋ ਤੁਮ,

ਸੰਤ ਰੂਪ ਦੇਖੇ ਤੇ ਕਲਖੁ ਦੁਖ ਖੋਤਿ ਹੈਂ”॥੧੨॥

ਪਰਮਾਨੰਦ ਜਨਕ ਜਰਾਮ ਕੋ ਬਖਾਨੇ ਬੈਨ

“ਬਿਦਾ ਦੇਹੁ ਅਬਕੇ ਬਹੁਰ ਪੁਰਿ ਆਵਈ”।

ਭਗਨੀ ਕੋ ਲੇਨਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੈ ਪਠਾਏ ਏਹ,

ਜਾਨੋ ਜੋਗ ਜਾਨੋ ਅਬ, ਨਹੀਂ ਪੁਨ ਜਾਵਈ”।

ਯਾ ਬਿਧਿ ਵਿਚਾਰ ਕੀਨਿ ਸਭਿਨਿ ਕੋ ਬਿਦਾ ਦੀਨਿ ਚਲੇ ਤਲਵੰਡੀ ਮਗ ਸੁੰਦਰ ਸੁਹਾਵਈ।

ਬੇਦੀ ਕੁਲ ਕੇਤ ਆਏ ਸੁਸਾ ਕੇ ਸਮੇਤ ਨਿਜ ਪ੍ਰਵਿਸੇ ਨਿਕੇਤ ਮਾਤ ਅੰਗ ਮੈਂ ਨ ਮਾਵਈ॥੧੩॥

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਪਤੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਸੱਸ-ਸੁਹਰੇ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਬਹੁਰੋ ਜੈ ਰਾਮ ਚਲਿ ਆਯੋ ਸਸੁਰਾਰ ਧਾਮ,
ਜਾਂਕੋ ਅਭਿਰਾਮ ਬੇਖ, ਲੋਨੇ ਹਿਤ ਨਾਨਕੀ।
ਸੁਨਿਕੈ ਬੁਲਾਰ ਨੈ ਬੁਲਾਇ ਪਠਾ ਤਾਤਕਾਲ ਆਇ ਮਿਲਯੋ ਭਲੀ ਗੀਤਿ ਕਰੀ ਸਨਮਾਨ ਕੀ।...
ਲੀਨਿ ਭਾਰਜਾ ਸਾਥ, ਡੋਲੇ ਮਹਿ ਚਢਿਵਾਇ ਕਰਿ।
ਮਿਲ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਸਾਥ, ਸਾਸ ਸਸੁਰ ਕੋ ਨਮੋ ਕਰਿ॥੨੩॥
ਸਨੇ ਸਨੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ, ਯੁਤ ਦਾਸਨ ਕੈ, ਘਰ ਗਯੋ।
ਸਿਮਰਤਿ ਸਤੁਤਿ ਬਖਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਕੋ ਦੰਪਤੀ॥੨੪॥

ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੈਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

“ਬਹੁ ਜੀ! ਤੂੰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਈਵੇਂ ਭਰਮ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਹਾਂ। ਧੰਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧੰਨ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਧੰਨ ਹੈਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਸੀਂ ਧੰਨ ਹਾਂ ਜੋ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ”

ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਕੋਲ ਗਏ। ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਸੀ ਕਿ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਜਾਨਣਾ:

ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਾਇ, ਪਾਤੀ ਲਿਖੀ ਜਰਾਮ ਕੋ।

“ਨਾਨਕ ਤੁਮ ਢਿਗ ਆਇ, ਭਾਗ ਵਡੇ ਨਿਜ ਜਾਨੀਏ॥੪੦॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦੱਸੋ:

...ਕਾਲ ਬਿਤਾਵਹਿੰ ਦਯਾਲੁ ਮਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੇ ਸੁਖ ਸੋਂ ਫਿਰਿਹੀਂ।

ਤਾਰਨ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਧਰਯੋ, ਕਲਿਕੇ ਨਰ ਮੰਦ ਮਹਾਂ ਜਰਿਹਰੀ।

ਬਾਸੁਰ ਏਕ ਸੁਸਾਪਤਿ ਸੋ ਭਗਨੀ ਮਿਲਿ ਬੈਸਤਿ ਭੇ ਘਰ ਹੀ॥੨॥

ਪੰਕਜ ਨੈਨ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਨ ਐਨ ਭਨੇ ਮੁਖ ਬੈਨ “ਸੁਨੋ ਮਮ ਬਾਨੀ।

ਕਾਰ ਬਿਹੀਨ ਬਲੇ ਨਹਿ ਚੀਨ, ਕਹੈਂ ਪਰਬੀਨ, ਸਭੈ ਜਗ ਜਾਨੀ।

ਹੈ ਜਗ ਰੀਤਿ ਕਰੈਂ ਸਭਿ ਪ੍ਰੀਤ ਸੁ ਕਯੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਕਰੈਂ ਮਨ ਮਾਨੀ।

ਦੇਹੁ ਬਤਾਇ ਜੁਊ ਮਨਭਾਇ ਬਿਤਾਇ ਸਮਾਂ ਪਰਚਾਨ ਜੁ ਪ੍ਰਾਨੀ”॥੩॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਮਨ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਜੋ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਲੈ ਕੇ ਖਰਚਦੇ ਰਹੋ:

ਸੁਨਿਕੈ ਭਗਨੀ ਪੁਨ ਬੈਨ ਭਨੇ “ਮਨ ਗਯਾਨ ਸੁਨੋ ਗੁਨ ਤੋ ਪਰਚਾ।

ਜਗਕੰਤ ਮਤੋ ਚਿਤ ਸੰਤ ਬਿਅੰਤ ਕਰੋ ਮਿਲਿ ਸੰਤਨ ਸੋਂ ਚਰਚਾ।

ਨਰ ਨਾਰਿ ਚਰਾਚਰ ਦੇਨਿ ਦਤਾਰ ਸੁਰਾਸੁਰ ਬ੍ਰਿੰਦ ਕਰੈਂ ਅਰਚਾ।

ਧਨ ਧਾਨ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਘਰ ਮੈਂ, ਕਰਨਾ ਤਵ, ਲੇਯ ਕਰੋ ਖਰਚਾ”॥

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਭੈਣੇ! ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪ ਕਮਾ ਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉੱਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਖੱਜਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ:

ਪੁਨ ਪੰਕਜ ਨੈਨ ਭਨੇ ਮੁਖ ਬੈਨ “ਸੁਸਾ ਸੁਨਿ ਬੇਦ ਬਖਾਨਤਿ ਜੈਸੇ।

ਕਰ ਸੋਂ ਕਰਿ ਕਾਰ ਅਹਾਰ ਕਰੈਂ, ਕਿਰਤਾਰਥ ਦੇਹਿ ਕਰੈਂ ਨਰ ਐਸੇ।

ਧਨ ਆਪ ਕਮਾਇ ਖਵਾਇਕੈ ਖਾਵਤਿ ਭੋਜਨ ਛਾਦਨ ਸਾਧਨ ਦੈ ਸੇ।

ਕਰਨਾ ਕਰਿ ਸੰਤ ਉਧਾਰ ਕਰੈਂ ਭਵ ਭੀਤਰ ਫੇਰ ਨ ਆਵਤਿ ਕੈਸੇ”॥੬॥

ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਨੇਕ ਅਤੇ ਠੀਕ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਲਈ ਕਿਰਤ ਲੱਭਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਲਈ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਵੋ:

“ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਨਵਾਬ ਕੋ ਮੋਦੀਖਾਨਾ ਲੇਹੁ।

ਤੁਮ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਬਾਹਿ ਜੇ ਕਰੋ ਕਾਜ ਸੁਭ ਏਹੁ”॥੮॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ:

ਆਇਸੁ ਲੇਕਰਿ ਸੁਸਾ ਕੀ ਖਾਨ ਪਾਨ ਬਿਧਿ ਜੋਇ।

ਆਪਨ ਅਪਨੀ ਮਹਿੰ ਕਰਤਿ ਜਿਮ ਰੁਚਿ ਚਿਤ ਮਹਿੰ ਹੋਇ॥੧੨॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਦੇਖ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਧਨ ਕਮਾ ਲਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਘਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਈਏ:

ਯਾ ਬਿਧਿ ਦੇਖਿ ਬਿਸੇਖ ਅਨੰਦਤਿ ਦੰਪਤਿ ਸੰਪਤਿ ਭੂਰ ਭਏ ਤੇ।

ਨਾਨਕੀ ਬੈਨ ਕਹੈ ਪਤਿਸੇ “ਅਬ ਭ੍ਰਾਤ ਰਖੈ ਧਨ ਬਯਾਹਿ ਕਏ ਤੇ।

ਟੋਰਹੁ ਕੋ ਘਰ, ਚਾਹਿ ਰਖੋ ਉਰ, ਹੋਇ ਬਰੋਬਰ ਜੋ ਮਿਲਏ ਤੇ।

ਕਾਲੂ ਪਿਤਾ ਹਰਖੈ ਸਭਿ ਭਾਂਤਿਨਿ ਤਾਂ ਮਨ ਚਾਹਿ ਭੀ ਈਹਾਂ ਅਏਤੇ”॥੧੪॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਭਾ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਤਲਵੰਡੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਭਾ ਸੁਣ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਕੋਲੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਜਾਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ:

ਕੀਰਤਿ ਕੋ ਸੁਨਿ ਰਾਇਬੁਲਾਰ ਅਨੰਦਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਿਉਂ ਸੁਖਰਾਸਾ।

ਸੋਚ ਬਿਮੋਚਨ ਸਾਰਸ ਲੋਚਨ ਰੂਪ ਬਿਲੋਕਨ ਚਾਹਤਿ ਪਾਸਾ॥੩੩॥

ਸ਼੍ਰੋਨ ਮੇਂ ਕਾਲੂ ਸੁਨੀ ਸੁਤ ਕੀ ਨੁਤਿ ਚਿਤ ਲਖੀ-ਬਿਤ ਲੇਹਿ ਕਮਾਈ॥

ਤੱਦਪਿ ਭੂਰ ਉਦਾਰ ਅੇ ਧਨ ਰਾਖਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਾਂਹਿ ਨ ਆਈ।

ਹੋਂ ਅਬ ਜਾਇਕੇ ਦੇਉਂ ਸਿਆਨਪ ਆਨਿਹੋਂ ਜੇਤੋ ਕੀਓ ਇਕਠਾਈ।

ਐਸੇ ਵਿਚਾਰਿ ਕੈ ਤਯਾਰ ਭਯੋ ਮਿਲਨੇ ਹਿਤ ਜਾਵਤਿ ਭਾ ਢਿਗ ਰਾਈ॥੩੪॥

“ਹੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੇ ਸੁਧ ਲੇਵਣ ਆਇਸੁ ਦੇਹੁ ਕਰੋਂ ਗਵਨਾ”।

ਰਾਇ ਕਹੇ “ਹਿਤ ਸੋ ਮਿਲੀਏ, ਨ ਕੁਬੋਲ ਭਨੇ ਮੁਖ ਤੇ ਕਵਨਾ।

ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਕੋਲੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਲੋਧੀ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਇਆ (ਪੈਸਾ) ਨਹੀਂ ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਏ। ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ

ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਉਪਰੰਤ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਲੂਆ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖੇਗਾ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ:

ਮਿਲਯੋ ਜਾਇਕੈ ਨਾਨਕੀ ਮਨ ਕਰਿ ਅਧਿਕ ਸਨੇਹ।

ਅਸਨ ਬਸਨ ਆਨਯੋ ਹੁਤੇ ਦਯੋ ਬੈਸ ਕਰਿ ਗ੍ਰੇਹ॥੨॥

ਮਿਲਿ ਰਲਿ ਬੈਸਾ। ਕੁਸ਼ਲ ਬੁਝੇਸਾ॥ ਬਚ ਤਬ ਕਾਲੂ॥ ਕਤਿ ਉਤਾਲੂ॥੪॥

“ਸੁਤ ਮਮ ਆਯੋ। ਨਹਿੰ ਸਮਝਾਯੋ॥ ਕਰਤਿ ਕੁਕਾਰਾ। ਸਦਨ ਉਜਾਰਾ॥੫॥

ਸੁਧਿ ਨਹਿੰ ਲੀਨੋ। ਤੁਮ ਕਯਾ ਕੀਨੋ? ਸੁਰਤਿ ਬਿਸਾਰਾ। ਕਿਹ ਧਨ ਡਾਰਾ॥੬॥

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਵੀਰ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਭਿੰਜੀ ਵੀਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ”! ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਆਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:

ਕਹੈ ਨਾਨਕੀ ਬੈਨ “ਤਾਤ! ਸੁਨੀਜੈ। ਲਗਯੋ ਕਾਰ ਭ੍ਰਾਤਾ ਭਲੇ ਹੀ ਜਨੀਜੈ।

ਹੁਵੈ ਹੈ ਕਿਤੇ ਥਾਂਇ ਵੈਸੇ ਸਗਾਈ। ਉਦਾਸੀਨ ਯਾਂਕੋ ਲਖੀਜੈ ਸੁਭਾਈ॥੯॥

ਇਹਾਂ ਆਨਿ ਤੇਰੇ ਕਛੂ ਨਾਂਹਿ ਖੋਈ। ਸਵਾਰੈ ਵਿਗਾਰੈ ਨਿਜੰ ਕਾਰ ਸੋਈ”।

ਭਨੇ ਬੈਨ ਜੈ ਰਾਮ ਤਾਂਸੋ ਸੁਨਾਈ। “ਭਯੋ ਹੈ ਅਬੈ ਸੋਧ ਯਾਂਕੀ ਸਗਾਈ”॥੧੦॥

ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਰੰਧਾਵੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾ ਗੋਤ ਦੇ ਮੂਲਾ ਨਾਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰ ਲਵੋ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੁਖੀ ਵੱਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਖੀ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ:

ਭਾਖਤਿ ਜੈ ਰਾਮ “ਚੋਣਾ ਗੋਤ ਮੂਲਾ ਨਾਮ ਤਿਨ ਤਨੁਜਾ ਹੈ

ਧਾਮ ਸੋ ਰੰਧਾਵੇ ਪਟਵਾਰੀਆ।

ਭਲੇ ਹੈ ਠਿਕਾਨੋ ਚਾਹਿ ਕੀਨਿ ਮੈਂ ਖੁਜਾਨੋ ਜਾਨੋ ਹੋਇ ਸਨਬੰਧ,

ਸੁਖ ਸਾਨੋ ਸੋ ਨਿਹਾਰੀਆ।

“ਮੋਰ ਤੋਰ ਏਕ ਲਾਜ, ਜਾਨੈ ਜੈਸੇ ਕਰੋ ਕਾਜ,

ਆਪ ਤੂੰ ਸਯਾਨੋ” ਬੈਨ ਕਾਲੂ ਯੋਂ ਉਚਾਰੀਆ।

“ਜੈਸੇ ਸੁਖ ਤਨਿਯਾ ਕੋ ਸੀਤਲ ਸੁ ਨੈਨ ਮੇਰੇ

ਤੈਸੇ ਪਿਖੋਂ ਨਾਨਕ ਕੋ ਲਾਲਸਾ ਹਮਾਰੀਆ”॥੧੨॥

ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਸਗਾਈ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਲੈਣਾ, ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਧਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਹੋਇ ਜੇ ਸਗਾਈ ਲੇਹੁ ਸਪਦ ਬੁਲਾਈ ਮੋਹਿ,

ਕੀਜੈ ਨ ਬਿਲੰਬ ਤੋਹਿ ਔਰ ਹੋਂ ਕਹਤਿ ਹੋਂ।

ਰਾਖੋ ਰਖਵਾਰੀ ਸੁਤ ਕਰੈ ਨ ਖੁਆਰੀ ਧਨ,

ਦੀਜੈ ਮਤਿ ਆਪ, ਤਾਂਕੀ ਚਿੰਤਾ ਮੈਂ ਰਹਿਤ ਹੋਂ”॥੧੪॥

ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਤ ਦੇਖ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਧਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਾੜੇ। ਤੁਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਰਿਹਾ ਕਰੋ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ:

ਨਾਨਕੀ ਭਨਤਿ “ਸੁਨ ਬੈਨ ਮੇ ਜਨਕ!

ਤੁਮ ਭਾਖਤਿ ਸਦੀਵ ਧਨ ਖੋਤਿ ਨਿਤ ਮੋਰੀਆ।

ਆਪਨੀ ਕਰਤਿ ਕ੍ਰਿਤ, ਖੋਇ ਕਿਧੋਂ ਰਾਖੈ ਬਿਤ,

ਰਹੀਏ ਨਿਚਿੰਤ ਚਿਤ, ਲੇਤਿ ਨਹਿਂ ਤੋਰੀਆ।

ਭੂਖੇ ਕੋ ਅਸਨ ਪੁਨ ਬਸਨ ਨਗਨ ਦਾਨੀ,

ਪੁੰਨਵਾਨ ਰੂਪ, ਕਰੈ ਜਾਰੀ ਨਹਿਂ ਚੋਰੀਆ।

ਕਰੈ ਜੇ ਕੁਕਰਮ, ਨਿਵਾਰਨ ਧਰਮ ਤਾਂਕੋ,

ਲਗੈ ਜੇ ਸੁਕਰਮ, ਅਧਰਮ ਤਾਂਹਿ ਹੋਰੀਆ॥੧੫॥

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਜਾਵੋ ਕਿ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਧਨ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਇਆ ਕਰੇਗਾ:

ਜਾਨਹੁ ਤਾਤ! ਇਹੈ ਗਤਿ ਭ੍ਰਾਤਹਿ। ਦੇਤਿ ਫਕੀਰ ਖਵਾਇ ਜਹਾਂ ਤਹਿ।

ਲੋਭ ਨਹੀ ਤਿਹ ਕੇ ਉਰ ਅੰਤਰ। ਦਾਨਬਿਖੈ ਮਤਿ ਜਾਨਿ ਨਿਰੰਤਰ॥੧੬॥

...ਜਬ ਹੋਵਹਿ ਨਾਨਕ ਬਯਾਹਾ। ਨਹਿਂ ਖੋਵਹਿ ਦਰਬ ਅਜਾਈ॥੨੫॥

ਚਲਦਾ . . .

ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

—ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ*

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਹੈ, “ਦਾਲ ਰੋਟੀ ਘਰ ਦੀ, ਦੀਵਾਲੀ ਅੰਬਰਸਰ ਦੀ” ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੱਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ, ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦੀ ਇਲਾਹੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਦਿਵਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਵਿੰਜਾ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣੀਸਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੈਦ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਛੁਡਵਾ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਛਠਮ ਪੀਰ, ਵਡ ਜੋਧਾ, ਬਹੁਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ (ਨੇੜੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੇ ਛੇ ਮਾਹਲਾਂ ਵਾਲਾ (ਛੋਹਰਟਾ) ਵੱਡ ਆਕਾਰੀ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ (ਗੁਰੂ) ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਛੇ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਜੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ

ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਓ। ” ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ, ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਪਹਿਨਾ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ-- ਇਕ ਮੀਰੀ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰੀ ਦੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੇ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਚੰਗੇ ਘੋੜੇ ਭੇਟਾ ਲਿਆਉਣ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ੧੦੦ ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਖਤ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤਿੰਨ ਅਕਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤਖਤ ਦਾ ਥੜ੍ਹਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ:

ਕਿਸੀ ਰਾਜ ਨਹਿ ਹਾਥ ਲਗਾਯੋ।

ਬੁੱਢੇ ਔ ਗੁਰਦਾਸ ਬਨਾਯੋ।

ਖਚਤ ਰੇਖਤਾ ਤਖਤ ਅਕਾਰ।

ਬਨਾਯੋ ਕਛਕੁ ਉਚ ਨਿਰਧਾਰ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ)

ਇਹ ਤਖਤ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਤਖਤ ਤੋਂ ਸਵਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ:

ਪਾਇ ਸਮਾ ਇਹੁ ਬਨੇ ਅਪਾਰਾ।

ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਨ ਬਡੀ ਛਬਿ ਪਾਵੈ।

ਦੇਖ ਨਾਕ ਬੈਕੁੰਠ ਲਜਾਵੈ॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ)

ਹਾੜ ਦਸਵੀਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੀ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤਿੱਲੇ ਵਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ:

ਪੀਤ ਪੁਸ਼ਾਕ ਧਰੀ ਸੁਖਸਾਗਰ ਔ ਕਲਗੀ ਗੁਰ ਸੀਸ ਸੁਹਾਵੈ।

ਔ ਭੁਜਅੰਗਦ ਸੋਹਤ ਹੈ, ਫੁਨਿ ਪੀਠ ਪੈ ਚਰਮ ਧਰੀ ਛਬਿ ਪਾਵੈ।

ਦੋ ਅਸਿ ਲੈ ਭਗਵੰਤ ਤਬੈ, ਗੁਰ ਕੇ ਗਰ ਡਾਰ ਦੀਏ ਹਰਖਾਵੈ।

ਮੀਰੀ ਕੀ ਮੀਰ ਔਰ ਪੀਰੀ ਕੀ ਪੀਰ, ਸੋ ਦੋਉ ਧਰੀ ਭਗਵੰਤ ਅਲਾਵੈ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ)

ਇਸ ਦਿਨ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਬਾ ਮੋਹਣ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ, ਭਾਈ ਦਾਤੂ ਜੀ, ਬਾਬਾ

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪੁੱਜੇ। ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜਿਆ। ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਢਾਡੀ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਰਸਿੰਘ ਦੇ ਨੱਥੇ ਤੇ ਅਬਦੁੱਲੇ ਨੇ ਜੋ ਵਾਰ ਗਾਈ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਸ਼ ਉਪਲਬਧ ਹਨ:

ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬਧੀਆਂ, ਇਕ ਮੀਰ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰ ਦੀ।

ਇਕ ਅਜਮਤ ਦੀ, ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ, ਇਕ ਰਾਖੀ ਕਰੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ।

ਹਿੰਮਤ ਬਾਹਾਂ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਲਖ ਬਖੀਰ ਦੀ।

ਕਟਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੀਲ ਨੱਲ, ਮਾਰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਕਰੇ ਤਗੀਰ ਦੀ।

ਪੱਗ ਤੇਰੀ, ਕੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ।

ਅਖੀਰਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਡਾਢੀ ਸੋਹਣੀ ਪੱਗ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਢਾਡੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਪੱਗ ਏਡੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਪੱਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਪੱਗ ਵੀ ਕੀ ਹੈ?

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਵਿੰਜਾ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਰੱਖ ਲਏ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਫੌਜੀ ਮਸ਼ਕਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਫਿਰ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਬੜੇ ਭਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਸ਼ਟ ਟਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। . . . ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭ ਫੌਜਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੰਦੀ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ- ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਧਦੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਦੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਆਦਾਂ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਚੰਗਾ ਭੋਜਨ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਛਕਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਧਾਰਨ ਖੁਰਾਕ ਉੱਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੋਹੇ-ਲੱਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ

ਸਖਤ ਘਾਲ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਹੌਲ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਹਰੀਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਾਂਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਜ਼ਾ ਭਗਤ ਰਹੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ “ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਪੁਰਦ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਭਗਤ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜਾਮਨੀ ਭਰਨ।” ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਜ਼ੀਰ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਕਟਵਾਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੁੜ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਇਆ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਜਾ ਸਕਣ, ਉਹ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਹਰੀਦਾਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਵਿੰਜਾ ਕਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚੋਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਬਵਿੰਜਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ-ਇਕ ਕੰਨੀ ਫੜਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਵੈਰਾਗਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈਆਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਿਹਾ। ਸੋ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ‘ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਦਿਵਸ’ ਪੂਰੇ ਜਾਹ-ਓ-ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ■

੧੦੦ਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ‘ਸਰਾਭਾ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਪੱਖੋਵਾਲ ਸੜਕ ’ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਇਸ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ੧੬ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਰੇਵਾਲ ਬੰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਲੋਕ ੧੪੬੯ ਈ: ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਮਾਲ, ਲਲਤੋਂ ਤੇ ਗੁਜਰਵਾਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਅਬਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਚੰਦੇਲ ਰਾਜਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਾ ਬੈਰਸੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਗੁਜਰ ਨੇ ੧੪੬੯ ਈ: ਵਿਚ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ’ਚੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਜਰਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋਹੜੀ ਗੱਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ੫੪ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਜਰਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਫਲੇਵਾਲ, ਮਹਿਮਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਵਿਚ ਅਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੬੪ ਪਿੰਡ ਅਬਾਦ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ ੧੬੩੧ ਈ: ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਜਰਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਆਮ ਹੈ “ਟਿੱਕਾ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ, ਚੌਧਰ ਗਰੇਵਾਲਾਂ ਦੀ, ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਗਿੱਲਾਂ ਨੂੰ”। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਵੀ ਇਸੇ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ।

ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸਰਾਭਾ ਵਿਖੇ ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨੪ ਮਈ, ੧੮੯੬ ਈ: ਨੂੰ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਭੈਣ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਧੰਨ ਕੌਰ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਜਿਸ ’ਤੇ ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਚਾਚਾ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਚਾਚਾ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ। ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ. ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਾਲਵਾ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਪਾਸ ਉੜੀਸਾ ਵਿਖੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਾਲੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ

ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਵੀ ਦਸਤਕ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਪਕੜ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਾਨਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੧੨ ਈ: ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਏ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ 'ਚੋਂ ਉਤਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਮਾੜੇ ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੰਬ ਉੱਠੀ। ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਫਸਰ ਨੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ:

‘ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?’

‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ।’

‘ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ?’

‘ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ।’

‘ਕੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ?’

‘ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਪੜ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।’

‘ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇਗਾ?’

‘ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਪਤਾ ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੱਧ ਸਕੇ।’

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਫਸਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਸਨਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਉਤਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪ ਯੂਲੋਕਾਂਉਨਟੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ ਜਮਾਂ ਕਰ ਲਏ।

ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਰਕਲੇ ਵਿਖੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ੩੦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ

ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਡੰਗ ਟਪਾਉ ਢੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਨ ੧੯੧੩ ਈ: ਵਿਚ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਇੱਥੇ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਸ ਪਰਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ‘ਹਿੰਦ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਪੈਸਿਫਿਕ ਕੋਸਟ’ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਗਦਰ ਲਹਿਰ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ‘ਗਦਰ’ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੧੩ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਛਾਪਣ ਲੱਗੇ।

ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤਨਾ ਪਿਆ। ਆਪ ੧੫ ਸੰਤਬਰ, ੧੯੧੪ ਈ: ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਕੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ‘ਗਦਰ’ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ੧੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੧੪ ਈ: ਨੂੰ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਇਬਰਤ ਸੀ— ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ—ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗਦਰ ਮਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਤਨਖਾਹ-ਮੌਤ ਇਨਾਮ-ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੁਕਾਮ-ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ-ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ।

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਲਈ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਸਥਿਤ ਕਈ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਊਯਾਰਕ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ੬ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਰਫ ੪ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਜਦੋਂ ਗਦਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤਿਆਰੀਆਂ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ।

੧੬-੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ:

—ਸੁਦੇਸ਼ ਪਰਤਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

—ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਫੰਡ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

-ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ।

ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਗਰ ਸਾਹਨੇਵਾਲ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ। ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਛੋਹਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ੨ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਖਾਸਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੀਸਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਾਡੋਵਾਲ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ੨੩ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ (ਤਰਨਤਾਰਨ) ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਖ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ੨੬ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸਾਧੂ, ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਮਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

੨੫ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਲਾਹੌਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੧੯ ਫਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਈ: ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੋਕਸ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਬਚ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਅਤੇ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਆਪ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਭਲੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਮਾਸਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਆਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਉਰਫ ਬੀਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਰਨਪੁਰ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੋਢੀ) ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਸਨ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਪਤਨੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਭਲੇਵਾਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਭਲੇਵਾਲ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ‘ਅਖਬਾਰ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ’ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੋਂ ਅਖਬਾਰ ਲੈ ਕੇ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਭਲੇਵਾਲ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਨਾਲ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਨੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ ਸੌਂਪਣਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਨੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਢੁਡਿਆਲ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਮਥੁਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅਸਲੇ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸੇ ਪੱਤੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਰਾਭੇ ਨੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਸਤੌਲ ਤੇ ਕੁਝ ਕਾਰਤੂਸ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਇਜ਼ਾਜਤ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਪਿੰਡ ਹਰਨਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅਸਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਸਾਲਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਰਸਾਲਦਾਰ ਦੇ ਅਰਦਲੀ ਸ. ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਅਸਲਾ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ। ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਹਰਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਢੁਡਿਆਲ ਨਾ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਨਾਨਕੇ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲੇ।

ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ੧੩ ਸੰਤਬਰ ੧੯੧੫ ਈ: ਨੂੰ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ--ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗਣੇਸ਼ ਪਿੰਗਲੇ, ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਲਵਾਲੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸ. ਸੁਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ੧੫ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਈ: ਨੂੰ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੱਸ ਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ “ਦੇਖਣਾ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ’ਤੇ ਡੋਲ ਨਾ ਜਾਣਾ। ੧੬ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਈ: ਨੂੰ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਪਿੰਡ ਭਲੋਵਾਲ ਦੇ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ੫ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਰਮ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਂਦੀ ਨੇ ਹੀ ਰਸਾਲਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ “ ਇਹ ਹੈ ਗ਼ਦਾਰਾ ਤੇਰਾ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਇਨਾਮ। ” ਫੇਰ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਨਪਟੀ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਈ।

੧੬ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫਾਂਸੀ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਆਪ ਨੇ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਬੂੰਦ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਗ਼ਦਰ’ ਪਰਚੇ ਲਈ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ—

ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਓ ਰੱਖਣਾ ਯਾਦ ਸਾਨੂੰ, ਕਿਤੇ ਦਿਲਾਂ ’ਚੋਂ ਨਾ ਭੁਲਾ ਜਾਣਾ।

ਖਾਤਰ ਵਤਨ ਲਈ ਹੀ ਲਗੇ ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਨ ਫਾਂਸੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾ ਘਬਰਾ ਜਾਣਾ।

ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਸਰਾਭਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਇਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “੧੯ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੀਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਡਾਢੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਨਾ ਹੌਸਲਾ, ਏਨਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਏਨੀ ਲਗਨ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਨ। ਅਜੇਹੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਮਰਿਆ।”

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ

-ਸ੍ਰੀ. ਐੱਸ ਬਲਵੰਤ*

ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਖਾਲਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਯਾਣੀ ਸ਼ੁੱਧ, ਪਿਊਰ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਮਗਰਲੇ ਭਾਵ ਹਨ . . . ਜੇ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ . . . ਜੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਚ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ . . . ਜੇ ਪਿਛਾਖੜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਹੋਵੇ . . . ਜੇ ਲਾਈਲੱਗ ਨਾ ਹੋਵੇ . . . ਜੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਚਾਰ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਹੋਵੇ! ਪਰ ੧੯੮੪ ਈ: ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪੱਗ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲੀਰ ਹੋਵੇ। ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਪੱਗ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ . . . ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਸੜ ਜਾ ਗੁਆਚ ਗਈਆਂ ਹੋਣ . . . ਪੱਗ ਨਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ . . . ! ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੱਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਵੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ! ਜਿੱਥੇ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਵਾੜ ਹੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਉਹ ਸ਼ਖਸ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਗੈਰ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਕੀ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ 'ਚ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੋਸਤ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਵੀ ਇਸ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਲਾਸ ਐਨੇਲਾਸਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ . . . ਪਰ ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਕਲਾਸਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ . . . ਇਕ ਪੱਗ ਵਾਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਬਗੈਰ ਪੱਗ ਵਾਲੀ . . . !”

ਉਂਝ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉੱਜੜੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਕ ੧੯੮੪ ਈ: 'ਚ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਕੀ ਹੁੰਦਾ? ਮੌਤ ਦੇ ਤਾਂਡਵ-ਨਾਚ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਰਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੁਣੇ, ਪਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਚ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਹ ਜਦੋਂ ਵਿਛੜਣ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਉਹ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹਰ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੌਦਾਗਰ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ੨੦੦੫ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਲੰਡਨ 'ਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਲੰਡਨ ਦਾ ਮੇਅਰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ 'ਚ ਓਲੰਪਿਕ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ 'ਚ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧ ਦਿੰਦਾ-ਦਿੰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਟੋਨੀ ਬਲੇਅਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਵਾਪਸ ਲੰਡਨ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਕਿਤੇ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ (ਸ਼ਾਇਦ 'ਦੀ ਗਾਰਡੀਅਨ' ਮੁਤਾਬਕ ਦੋ ਘੰਟੇ) ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਈ-ਮੇਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਬਿਊਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਭੱਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਮੇਅਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਬ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕੂ ਕਹਿ ਲਓ . . . ਕਾਤਲ ਕਹਿ ਲਓ . . . ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਕਹੋ . . . ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪੂਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਇਕ ਬਿਆਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ੧੯੮੪ ਈ: ਵੇਲੇ ਜਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿ “ਮਾਰੋ ਇਨਕੋ!” ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੂਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੀ ਗਮਜ਼ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਇਹੀ ਹੋਇਆ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ੧੯੮੪ ਈ: ਦੇ ਸਮੇਂ!

ਇਕੱਤੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜਦ ਵਾਲ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਰਗਾ ਭੋਸ ਬਣਾ ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਬੈਠ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਾਹ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿੱਟੇ 'ਚ ਮੋਚ ਆ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਉਸੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਬੜੀ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮੁਹਰੇ ਖੂਬ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਨਾਕਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਆਮ ਟਰੈਫਿਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਦੰਗਾਈ ਆਏ ਵੀ ਤੇ ਘਚਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨੌਜੁਆਨ ਉੱਥੇ ਤੈਨਾਤ ਸਨ ਉਹ ਕਾਫੀ ਚਤੁਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਥੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਕਾਨਾ-ਫੂਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। “ਅਬੇ ਯਹ ਸਰਦਾਰ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆ ਗਿਆ ਹਮਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਮੇਂ?” . . . “ਯਹ ਸਰਦਾਰ ਕੌਨ ਹੈ? . . . “ਅਬੇ ਸਿੱਖੋਂ ਕਾ ਕੋਈ ਜਾਸੂਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ?” . . . ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਜੁਮਲੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹਨ . . . ਤਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਢ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ . . . ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਘੂਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ

ਹੋਣ . . . “ਪੁੱਤ ਬਚ ਤਾਂ ਤੂੰ ਗਿਆ . . . ਛੱਡਾਂਗੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ!” . . .

ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਘਰ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ। ਪਰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਸੁਤੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਹੀ ਐਸਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਮੰਜੀਆਂ ਡਾਹ ਬੈਠੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ ਵੇਖੇ ਸਨ ਮੈਂ।

ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹੁਣੇ ਘਰ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ? . . . “ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ?” ਖੈਰ ਇਹ ਦੁਬਿਧਾ ਕਾਫੀ ਸਤਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਕੰਪਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਦੀ ਸਿੰਗਲ ਸਟੋਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘਰ ਦੇਖ ਉੱਥੇ ਸਿਫਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਘਰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਰਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੂਬ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਪੰਗਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਔਖਿਆਈ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਭ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਗਲਤ ਨਿਕਲੇ। ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਖੁਦ ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸੈੱਟ ਕਰਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੇ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਘਰ ਮੈਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਸਫੇਦੀ ਵਗੈਰਾ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਾਇਆ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਰਾਇਆ ਫੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਹਿੰਦੀ ਇੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ।

ਖੈਰ, ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਸਨ।

ਉੱਝ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਚਪਨ 'ਚ ਸਕੂਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਕੀਤਾ। ੧੯੮੪ ਈ: 'ਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮੰਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਿਲਖਣ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਆਸਮਾਨ 'ਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਲੀ 'ਚ ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੜਨ ਦੀ ਸੜਾਂਦ ਸੀ, ਅੰਬਰ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਵਾਂਗ ਤੱਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿੰਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਤਾਂ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ

ਹੀ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ “ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਰਡਰ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰ ਸਕੇ।” ਪਰ ਬਾਅਦ ’ਚ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਰਡਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਰਡਰ ਤਾਂ ਰਾਤੀਂ ਸੀਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਦੱਸ ਹੀ ਨਾ ਸਕੇ ਕਿ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਘੋਟਣਾ ਕੌਣ ਫੇਰ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਤੇ ਗੁੰਡੇ ਹਜ਼ੂਮਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ-ਓ-ਕਰਮ ’ਤੇ।

ਦਿੱਲੀ ਬਾਰੇ ਜਦ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾਪ੍ਰਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਕ ਅੱਜ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅੱਠ ਦਿੱਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਸੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕੋਟ, ਸ਼੍ਰੀ ਦੀਨਪਨਾਹ, ਕਿਲਾ ਰਾਇ, ਪਿਥੋਰਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਾਬਾਦ, ਜਹਾਂਪਨ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢਿਓਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਅੱਜ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਅੱਜ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ, ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਕਸਬਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਿਆ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਦਾ ਘਰ ਯਮੁਨਾ ਕੰਢੇ ਬਣਾਉਣਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਠੰਢੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ’ਚ ਸਾਹ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੌਸਮ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪਾਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਕਰਵਾ ਹਾਕਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਾਹਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਨਹਿਰ ਖੁਦਵਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਾਣੀ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਗੀ ਜਾਂ ਹਮਲਾਵਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਗੁੰਬਦਾਂ ’ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜੀ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਖਦੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ’ਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਬਣਵਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਗੇਟ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ, ਅਜਮੇਰੀ ਗੇਟ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਖੰਡਰ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੧੨੦੬ ਈ: ’ਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਬੱਝਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ੧੮੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੯੧੧ ਈ: ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਕੱਤੇ ਹੀ ਰੱਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੋਂ ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ

ਸਕਦੀ ਸੀ। ੧੯੪੭ ਈ: 'ਚ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਫਸਾਦਾਂ ਨੇ ਜੱਫਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਦੋਂ ਖੁਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਖੂਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸਿਰਫ ੧੯੮੪ ਈ: 'ਚ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਆਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਤੇ ਨਰਸਿੰਮਾ ਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਮੈਂ ਗਲਤ ਹੋਵਾਂ, ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਨਰਸਿੰਮਾ ਰਾਓ ਵਰਗੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਸਨ।

੧੯੮੪ ਈ: ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਰੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਕਤ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ, ਪਰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੜਕਾ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਰੋਟੀ-ਬੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿਰਫ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਗੈਰ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਕਮਾਂ ਕੋਲ ਮੁਹਤਬਰ ਲੋਕ ਜਾ-ਜਾ ਪਿੱਟਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਜਿਵੇਂ 'ਤੋਤਾ-ਰੱਟ' ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਕੰਟਰੋਲ 'ਚ ਹੈ!' ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਿਰਕੱਢ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁਫੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਕਾਰਪੈਟ 'ਚ ਲਪੇਟ ਹੋ ਕੇ, ਕਾਰ ਦੀ ਡਿੱਕੀ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ, ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਾ ਕੇ, ਯਾਨੀ ਹਰ ਨਾ-ਮਾਕੂਲ ਰਾਹ ਆਪਣਾ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਪਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਵੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਹੀ ਦਿਸੇ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਅੱਧਸੜੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਹੋਰ ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਤੂੜੇ ਹੋਏ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੇਹ-ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਰਫਿਊ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਫਿਊ ਦੀ ਢਿੱਲ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹ-ਸਸਕਾਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੁਕਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਫਿਊ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਰਫਿਊ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹਟਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਸੀ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇਸਤ ਪੂਰੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਆਇਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਾਲ-ਪੁੱਛ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੰਦਾਂ ਹੇਠ ਉਂਗਲਾਂ ਦਬਾ ਲਈਆਂ। ਕਈਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ? ਕਈਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਦਸ਼ਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ! . . . ਕਈ ਸੋਚਣ ਮੈਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਗਾਈ ਹੈ ਕਿ ਲੁੱਟਣ ਵਿਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੁਝ ਪੁੱਛ ਤੇ ਕੋਈ ਕੁਝ। ਖੈਰ!

ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਦੀ ਅਖੀਰ ਸੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਲੋਕਾਂ

ਆਪਸ 'ਚ ਮਿਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੰਡੀ ਹਾਊਸ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਗਏ। ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਾਹ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਬੈਠਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਿਕਾ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਵੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਸੁਣ ਸੁਣ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ। ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕੈਂਪਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮਦਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਠੇ ਤੇ ਤੁਰ ਗਏ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਲਿਖਾਇਆ “ੴ” ਦੇਖ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ “ਭਰਾਵਾ ਸਰਜਰੀ ਕਰਾ ਕੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੁਹਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਹੀ ਵੱਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ!”

ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੂਫਾਨੀ ਸੁਆਲ ਲੈ ਆਂਦੇ . . . ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਤਲਾਸ਼ ਰਿਹਾਂ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ‘ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ’ ਹਾਲ 'ਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਹਤਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਦੇਖਿਆ, ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਜਰਨਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਰੋੜਾ), (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਰੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ), ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਖਚਾ-ਖੱਚ ਸਿੱਖ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਖੜ੍ਹੇ ਵੀ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਕਾਫੀ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋਏ।

ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਜਿਵੇਂ ਨਪੇ-ਤੁਲੇ ਲਫਜ਼ਾਂ 'ਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਰੱਖੀ . . . ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਬੋਲੇ . . . ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਇਸ ਬੇਬਸੀ 'ਤੇ ਫਿਕਰ ਜਤਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਢਾਰਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ, ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਗੇ।

ਅਖੀਰ 'ਚ ਇਕ ਬੀਬੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉੱਠੀ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਈ, “ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹਾਲ? . . . ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ . . . ਹੁਕਮ ਕਰਦੀ ਆਂ . . . ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਪਤਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਉਣ . . . ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਨੀਂ ਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਆਈ ਹਾਂ . . . ਕਿ ਸਿੱਖੇ . . . ਦਰਜਣ-ਦਰਜਣ ਨਿਆਣੇ ਜੰਮੇ ਜੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਤਾਂ!”

ਭਾਸ਼ਨ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਏ। ਜਰਨਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦ ਵੀ ਬੱਝੀ ਸੀ . . . ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸਭ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਜਰਨੈਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਨਿਕਲੇਗਾ ਹੀ?

ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਧਰ ਆਮ ਪੀੜਤ ਤਾਂ ਧੱਕੇ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਐਮ. ਪੀ. ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋ ਗਏ। . . . ਪਰ ਗੱਡਾ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਤੋਰਾ ਫੇਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਰਕੀਟ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਕੋਲ ਟਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਰਕੀਟ 'ਤੇ ਬਾੜਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਓ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਫੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੜਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭੀੜ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਆਈ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ਕੱਢ ਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਭੀੜ ਕਾਫੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ 'ਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹੀ ਤੇਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਡੋਲਿਆ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮਾਰਕੀਟ 'ਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਟਾਇਰ ਪਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਜੀ ਤੜਫਦਾ ਹੋਇਆ 'ਤੁਰ' ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਤਿਓਂ ਨਾ ਕਿਤਿਓਂ ਝੁਲਸੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ 'ਚ ਸ਼ਾਇਦ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ 'ਚ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ? ਜਾਂ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਸੀ?

ਵੀ. ਸੀ. ਆਰ., ਰੰਗਦਾਰ ਟੀ. ਵੀ., ਗੀਜ਼ਰ, ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪੈ 'ਚ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਯਮੁਨਾ ਪਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆ, ਉਹ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਧੂ) ਦੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉੱਥੇ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਗੋਦਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਦੱਬ-ਦੱਬੇ ਕਰਕੇ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਵੀ ਆਏ ਸਨ, ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਗੋਦਾਮ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਸਾਰਾ ਗੁਆਂਢ ਲੂਹ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਕਈ ਕਾਰਾਂ, ਟੈਂਪੂ ਜਾਂ ਟਰੱਕ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਏ ਪਏ ਦਿਸੇ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਘਰ ਧੁਆਂਖੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਸੁਆਹ ਹੋਏ। ਟਰੱਕ, ਬੱਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਜਾਂ ਸਾਮਾਨ ਢੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਸੁਆਹ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ

ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਦਹਿਲਦਾ-ਦਹਿਲਦਾ, ਜਦ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲਗ ਫਿਰ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਮਨ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝ ਰਹੀ। ਲੋਕ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਵਾਲਾ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਸਾੜਨ ਦੀ ਤਫਸੀਲ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤੀ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ ਸਾਂ. . . ਚੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੌਣ-ਰਹਿਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮੈਂ ਘਰੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਸ, ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ? ਕਰਫਿਊ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ। . . . ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ . . . ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ. . . ਉਹ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ! . . . ਕਹਿੰਦਾ ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਰਫਿਊ ਹਟ ਗਿਆ . . . ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ . . . ਐਨੀ ਧਾਂਦਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਵੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦੇ? ਉਹ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭੋਲੇਪਨ 'ਚ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਲੈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਤਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਉੱਝ ਪੈਦਲ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ।”

ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਉਹ ਚਲਾ ਤਾਂ ਗਿਆ . . . ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਾ ਮੰਨੇ . . .! . . . ਕੁਝ ਚਿਰ 'ਚ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਪਤਾ ਕਰ ਆਵਾਂ, ਘਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਬੱਸ ਇੰਨੇ 'ਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ . . .! . . . ਇਕ ਥਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ . . . ਕੋਲ ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ. . . ਕਹਿੰਦਾ ਤੇਰਾ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ . . . ਠੰਢੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ ਲੈ ਜਾਵੀਂ! . . . ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੜਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ!”

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੇਅਰ-ਟੇਕਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਖਲਬਲੀ ਜਿਹੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ ਕੀਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰੈਲੀ 'ਚ ਹੀ ਇਹ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਦੇ ਕੇ ਭੜਥੂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਜਦ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਰੁੱਖ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਹਿੱਲਦੀ ਹੀ ਹੈ!” ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੀਕ ਲੁਕੋਈ ਰੱਖਿਆ। ਲੱਗਭਗ ਹਰੇਕ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਵੇਚਣੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਚੋਂ ਪਲਾਇਨ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ

ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੀ ਤੁਰ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਚਾਹ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਸਿੱਖ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਚੋਣ 'ਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੀ ਰੱਖੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਸਨੇਹ ਤੇ ਰਾਜੀ ਕੱਦ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਖੂਬ ਲੰਮੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸੁਲਾਈ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਨੇਹ ਤੇ ਰਾਜੀ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਇੰਨਾ ਖੋਫ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਕੱਦ 'ਤੇ ਹੀ ਰੁਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਅਮਿਤ ਇਕ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਕੂਲ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਸਕੂਲ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਸਕੂਲ ਕਾਫੀ ਅੱਛਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਖਤਮ ਹੋਏ ਤੇ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਅਮਿਤ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਵਾਪਸ ਮਸੋਸਿਆ ਜਿਹਾ ਆਇਆ ਕਰੇ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਰੋ ਪਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ “ਡੈਡ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਚੱਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੋ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਠੇ-ਪੁੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਹਿੰਦੇ “ਸਿੱਖੜਾ”, ਕਦੇ “ਡਰਪੋਕ” ਕਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਕਹਿ ਕੇ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ!” ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਪੁਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੱਲ ਨੂੰ ਫੇਰ ਤੰਗ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਅਮਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਸਿੱਧੇ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਆਂ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਹੋਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਕਰਨ?” ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ “ਹਾਰ ਕੇ ਨਾ ਆਈਂ . . . ਕੁੱਟ ਕੇ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਆ . . . ! ਬੱਸ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਹਾਕੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਸ ਨੇ ਫੁੱਡ ਤਾ! . . . ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਇੰਚ ਵੱਡਾ ਕੱਦ ਹੈ। . . . ਤੇ ਉਦੋਂ ਉਹੀ ਮੁੰਡੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ।

ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ (ਢਿੱਲੋਂ) ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਡੋਲੀ ਤੋਰੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੇ ਆਰਮਾਪੁਰ ਇਸਟੇਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀਜਾ ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ) ਬਹੁਤ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਗੰਨ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਫੋਰਮੈਨ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹਰਭਜਨ (ਟੀਟੂ) ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਮੋਨਾ (ਪਤਿਤ) ਹੀ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ

ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰ ਦੁਬਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਆਵੇ ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪੁੱਛਣ ਵੀ ਆਉਂਦੇ। ਮਦਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਫੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ? ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ?

ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਦਿਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਦਾਸ ਘਰ ਮੁੜਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਸ ਟੀਟੂ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਮੋਨਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਵਿਚ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਣਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਹੇਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫਰਹਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਕ ਤਾਂ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ ਨਣਾਨ ਪ੍ਰੇਮਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੁੜੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ। ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਟੀਟੂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਤਾ ਕਰਾ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਕੈਂਪਸ ਪਹੁੰਚਾਵੇ। ਫਿਰ ਲੇਡੀਜ਼ ਨੂੰ। ਜਦੋਂ ਟੀਟੂ ਨੇ ਯੂ. ਪੀ. ਸਟਾਇਲ ਕੁਝਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ। ਗਲ 'ਚ ਮਫਲਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਤੀਜਾ ਗੇੜਾ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਕਰਕੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਕਾਫੀ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ ਟੀਟੂ ਕੋਲ ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਈ. ਡੀ. ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਕਿ ਟੀਟੂ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਭੇਸ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭੇਸ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮੰਗਣਾ ਪਿਆ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਡਰੈੱਸ ਪਾਈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਲੇਡੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੀ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਹਾਲੇ ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫਰਹਤ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਉਣ ਟੀਟੂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ “ਮੈਦਾਨ ਖਾਲੀ ਹੈ!” ਜਦੋਂ ਟੀਟੂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਅੱਧਿਓ ਵੱਧ ਘਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਟੀਟੂ ਕਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਘਰ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲਾ ਲੁਟੇਰਾ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੱਛੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਟੀਟੂ ਉਸ ਵੱਲ ਗੱਡੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਬਚ ਗਏ ਸਨ। ਟੀਟੂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਵੀ ਸਨ ਸਾਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਕੇ ਵੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਮੁੱਕੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਖਰੀਦਣਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੁਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਫੈਕਟਰੀ 'ਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪੁੱਛਦੇ . . . ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨੀ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਸੱਚੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ। ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਦਾਗ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਛੁਰੀ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਰਿਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆੜੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਦਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਗੱਲ ਉਸੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਟਿਕਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਨਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ? ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਬਣਾਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਦਰੀਆਂ, ਬਿਸਤਰੇ, ਚਾਂਦਰਾ, ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਾਮਾਨ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਕੁਝ ਹੀ ਚਿਰ 'ਚ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਰੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ। ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦਿਲ 'ਤੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗ਼ਮ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਾਉਣ ਲਗਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਿਲ ਛੱਡ ਗਿਆ ਤੇ ਭਰ ਜੁਆਨੀ 'ਚ ਇਕ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਤਨੂ ਤੇ ਸੁੱਖੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਛੱਡ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਕੀ ਕੋਈ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਹੜੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ 'ਚ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜੀ ਜਾਵੇਗੀ?

ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਉਮਰਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਉਦੋਂ ਵਾਟਰ ਪਲਿਊਸਨ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ 'ਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਉੱਥੋਂ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਤੋਂ ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਦਾ ਇਹ ਫਾਇਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਬੱਚੇ ਪਾਲ ਅਗਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਵੀ ਬਦਲੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਵਾਉਣੀ ਪਈ ਕਿ ਇਹੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਟੇਟ ਦਾ ਰੂਲ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਬਦਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧੈਰ! ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ ਇੰਨਾ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸੇ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ-ਬਣਦੇ ਉਹ ਵਲਾਇਤ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਬਰਾਈਡਲ ਮੇਕ-ਅੱਪ ਦਾ

ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੰਮਦੀ ਗਈ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਵਲਾਇਤ 'ਚ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਦੁਲਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਲਾਂ-ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਬੁਕਿੰਗਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤੇ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ ਲੈ ਲੈ ਥੱਕ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਬਰਾਈਡਲ ਮੇਕ-ਅੱਪ ਦੀ ਪਾਈਨੀਅਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲ ਨੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਤਨੂੰ ਤੋਂ “ਹਾਰਡ ਕੌਰ” ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਪ ਸਿੰਗਿੰਗ 'ਚ ਪਾਈਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦਾ। ਸੁੱਖੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦਾ। ਤਨੂੰ ਅੱਜਕਲ ਬੰਬਈ ਰਹਿ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਉਹੀ ਲੋਕ ਜੋ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ 'ਤੇ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ।

ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਡਰ 'ਚੋਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਪਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਉੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉੱਜੜ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਨੂੰ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ੧੯੮੪ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਇਕ ਹਵਾ ਦਾ ਬੁੱਲਾ ਹੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗੇ ਫੇਰ ਹੋ ਹੀ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਗਲਤ ਹੋਏ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਖੇਡਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਝ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੋਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੀਝ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਕਾਨਪੁਰ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਚੁਰਾਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ। ਹੁਣ ਲੋਕੀਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਢ੍ਹਾ ਕੱਢ ਪੈ-ਘੁਸੈਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਡਰ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਖੜੀ ਖੜੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਸਮੇਂ ਪਏ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਉਸ ਨੇ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਬੱਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਵਾਂ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਬੱਸ 'ਤੇ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਆਂਗਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਖੁੱਜੇ ਡੌਰ-ਭੌਰ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਗੱਡੀ 'ਚ ਵੜ੍ਹਾ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਜਾ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਝਕੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਣ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚਮਕ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। “ਵੇ ਪੁੱਤ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਈਂ! . . . ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ! . . . ਸਭ ਨੇ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ! . . . ਪਰ ਤੂੰ ਨਾ ਛੱਡੀਂ!” ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਸੀ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹੀ। ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਮੂੰਹ ਧੁਆਇਆ। ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ ਤੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਡਰੀ ਜਾਵੇ, “ਵੇ ਪੁੱਤ . . . ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ?” ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡਰ ਤਾਂ ਇੰਦਾਂ ਧੱਸ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅੱਧ-ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਢਾਹਸ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਨੂੰ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੀਕ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਹ ਸੌ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਹਿੱਲਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ 'ਚ ਹੀ ਫਿਰ ਉੱਠ ਗਈ ਤੇ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਫਿਰ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। . . . ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਲੈ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੱਟੀ ਸੀ। ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਿਓਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਝਕ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ।

ਅੱਜ ਵੀ ਜਦ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਸੋਚਦਾ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਵਕੀਲ. . . ਜੱਜ . . . ਜਾਂ ਹੋਰ ਹਿਊਮੈਨ ਰਾਈਟਸ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਾਹ-ਮ-ਖਾਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ? . . . ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ. . . ਸਬੂਤ ਲਿਆਓ- ਫਾਂਸੀ ਦੁਆਓ! ਫਲਾਣਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ . . . ਫਲਾਣੀ ਸਜ਼ਾ ਦੁਆਓ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨੀ ਨੇ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ? . . .

ਮੈਂ ਉਸ ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ. . . ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁੱਤੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਮਾਂ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਦੀਮਕ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਹੈ।

ਖੈਰ! ਰਾਤ ਲੰਘ ਗਈ। ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣ . . . ਤਿਆਰ ਕਰਨ 'ਚ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਾਧਾ ਉਸ ਨੇ . . . ਪਰ ਜੋ ਖੌਫ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧੱਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਉਹ ਨਾ ਮੈਂ ਕੱਢ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ।

ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਲਿਜਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਬੱਸ 'ਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਤਦ ਤੀਕ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਦ ਤੀਕ ਬੱਸ ਨਾ ਤੁਰੀ। ਇਹੀ ਕਹੀ ਜਾਵੇ, “ਕਾਕਾ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਵੀਂ . . . ਤੇਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ 'ਚੋਂ ਲਾਹ ਲੈਣਾ . . . ਕਾਕਾ ਨਾ ਛੱਡੀਂ ਮੈਨੂੰ . . . !”

ਅਖੀਰ ਉਹ ਬੱਸ 'ਚ ਬੈਠੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਤਦ ਤੀਕ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਜਦ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ।

ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਹੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਜਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ੧੦:੩੦-੧੧:੦੦ ਵਜੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦਣ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਛੇ ਲਈ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਤੇ ਇਹ ਨਿਹੰਗ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਏ? ਉਹ ਵੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ? ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਹਟਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਕੋਲ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਦੋ ਸਨ ਕਿਹੜੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਸਮਝਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ਇਹ ਬਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਾਰਦਾਤ ਕਰਨ ਚੱਲੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨੂੰ . . . ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕਾਂਡ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਡਰੈੱਸ ਪਾ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦੇਵੇ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਮੁਜਰਮ ਤਾਂ ਫਰਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਟੈਕਸੀ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਐਨੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜੇ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕੱਢ ਲੈਣਾ?

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਨਾਕਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਨਕਲੀ ਪੁਲੀਸ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਏ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਦਾਹਵੇ ਵੀ ਫੋਕੇ ਹੀ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਗੱਡਾ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ।

ਇਨਸਾਫ਼ ਤਾਂ ਕੀ ਅੱਜ ਇਕੱਤੀ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਚੌਂਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੀਆਂ। ੧੯੮੪ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਸਦਾ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿਣੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕਿ ਐਸਾ ਧੱਬਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੋ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ” ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ‘ਹੁਣ’ 'ਚੋਂ) ■

ਨਵੰਬਰ ੮੪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦਾਸਤਾਨ

—ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਈਸੇਵਾਲ*

੧੫ ਜੂਨ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੫:੦੦ ਵਜੇ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਚੱਲੇ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਬੱਸ ਤਕਰੀਬਨ ੧੦:੩੦ ਵਜੇ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਿਹਾੜੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਕਦੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟੀ। ੧੬ ਜੂਨ ਸਵੇਰੇ ੬:੦੦ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਜੰਮੂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਰਿਆਸੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ। ੧੦:੦੦ ਕੁ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਰਿਆਸੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤਲਵਾੜਾ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ੧੧:੦੦ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਤਲਵਾੜਾ ਕਾਲੋਨੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਠ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਗਏ। ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਹਾਂ ਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੇ ਰਹੋ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਤਲਵਾੜਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ! ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੰਡ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਛਠਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸ. ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਫੋਨ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ੧੯੯੭ ਈ: ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਸੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ੧੯੯੭ ਈ: ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ? ੧੯੯੭ ਈ: ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਹਨ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਇਹ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਆ ਕੇ ਰਹਰਾਸਿ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ

*੨੬੦, ਗਲੀ ਨੰ-੫, ਨਿਊ ਸ਼ਹੀਦ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੧। ਮੋ: +੯੧੮੮੭੨੧-੧੭੫੦੦

ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੧੯੮੪ ਈ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾ ਤਿੰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਸੀ।

੧. ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਲਵਾੜਾ

੨. ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜੋਤੀਪੁਰਾ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਤਲਵਾੜਾ)

੩. ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ (ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਬਜ਼ਾਰ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਲਵਾੜਾ ਵੱਲ ਬੱਸ 'ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਬਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਗਏ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ੧੬ ਸਿੰਘ ਘੇਰ-ਘੇਰ ਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ ਸਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਨੇ ਸਵਾਹ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸ. ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਕੋਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਉਸ ਡੈਮ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਗਏ। ਬੱਸ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣ ਮਗਰੋਂ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੜਿਆ ਮਲਬਾ-ਲੱਕੜਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਥੜੇ 'ਤੇ ਇਕ ਗਮਲਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ੧੯੮੪ ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਾਂ ਸੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਚਾਦਰਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਪਰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਬਾਲਵਾੜੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੇ ਦੀ ਉਮਰ ਸ਼ਾਇਦ ੨੫-੨੬ ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਖੋਲ੍ਹਣਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਵਾਲ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ? ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ

ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੩੦ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਹਿੰਦੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਯੂ-ਟਿਊਬ Justice For Sikh 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਸ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।

ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਦੇ ਜੰਮੂ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹ-ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ‘ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’ ੨ ਨਵੰਬਰ, ੨੦੧੩ ਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਐਡਰੈੱਸ ਗ਼ਲਤ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਪੁੱਤਰ ਸ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ. ਰਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ੧੦ ਸਤੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੀ ਬੱਸ ਲੈ ਕੇ ਬੰਬੇਹਾਲੀ ਦੀ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪੁਲ ਲੰਘ ਕੇ ਕਰੀਬ ੯:੩੦ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਅੱਗੇ ੮੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ-ਕੂੜਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਸੁੱਕਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਮਨ ਨੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੮੪ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ “ਵੇ ਪੁੱਤ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਕੋਠੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।” ਗੱਲ ਸੁਣ, ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਕੋਠੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਘੰਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੇਟ ਖੜਕਾਇਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਖ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਦੱਬਦੇ ਪੈਰੀਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ! ਘਰ ਕੋਈ ਹੈਗਾ? ਟਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ੨੦-੨੫ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਮੈਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਇਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਜੀ ਆਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਆ ਜਾਓ! ਲੰਘ ਆਉ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਠੰਡਾ ਪਿਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਪੁੱਤ! ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈਗਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕੇ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, “ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਰਗ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਇਕੇ (ਪੇਕੇ) ਗਏ ਗਨ। ਉਹ ਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੇ ਰਮਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਜੀ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਫਤਿਹ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਹੋ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਹਾਂ ਜੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਦਾ ਉਹ ਲੜਕੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਤੁਸੀਂ ਕਾਹਲੇ ਨਾ ਪਵੋ। ਅਸੀਂ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਾਂਗੇ।” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਾਧੂਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ

ਰਸਤਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਥਾਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰੇ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਲਾਧੂਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬੱਸ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਫਿਰ ਲਾਧੂਪੁਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਜੂਨ, ੧੯੮੪ ਤੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੮੪ ਦਾ ਦਰਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਥਾਂਥਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਲਾਧੂਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਕ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭੈਣ ਜੀ ਇੱਥੇ ਸਵ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, “ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਕਾਨ ਅੱਧ ਢਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਸਤਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ।” ਮੈਂ ‘ਧੰਨਵਾਦ’ ਆਖ ਕੇ ਗਲੀ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੇਬਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਤੇ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਰਮਨ ਨੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ-- ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਰਦਨਾਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਜਾਂ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਬੀਬੀ ਪਤਨੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਉਸ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਇਕ ਹਉਕਾ ਜਿਹਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ “ਵੀਰ ਜੀ, ਕੀ ਦੱਸਾਂ? ਜੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਯਾਦਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਮਨਜੀਤ ਦੀਆਂ। ਪਰ ਚੰਦਰੀ ਨੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵੀ ਵੰਡਾ ਲਿਆ। ਬਸ! ਹਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਈ।” ਇੰਨਾ ਆਖ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਬੀਬੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, ਵੀਰ ਜੀ! ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣਾ ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਧੰਨਵਾਦ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦੇ-ਛਕਦੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਪੂੰਝਿਆ। ਪਰਸ਼ਾਦਾ-ਪਾਣੀ ਛਕ ਕੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਬੀਬੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, ਮਨਜੀਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ

ਨਾਮ 'ਤੇ ੨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੈੱਕ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ੪੦ ਹਜ਼ਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮਗਰੋਂ ੩੦ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੇ ਰਮਨ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਸਤਫਾਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛਿਆ। ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਸਤਫਾਪੁਰ ਦੀ ਬੱਸ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ 'ਸ਼ੁਕਰੀਆ' ਕਿਹਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਮੁਸਤਫਾਪੁਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਬੱਸ ਆ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਤਫਾਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਸਤੂਆਣਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੈਰ! ਇਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਵਡਾਲਾ ਬਾਂਗਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਅੱਡਾ ਪਿੱਛੇ ਮਸਤੂਆਣਾ ਹੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ੧੯੮੪ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ੋਨ ਕੱਢਿਆ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣੂ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਕੋਈ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਜਾਓ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਅੱਡੇ ਲਈ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਡਾਕਖਾਨਾ ਵਡਾਲਾ ਬਾਂਗਰ ਮੁਸਤਫਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮਕਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਾ ਘਰ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇਖੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਉੱਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪੱਥਰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੇਟ ਖੜਕਾਇਆ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ੧੮-੧੯ ਸਾਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਪੁੱਤ, ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈਗਾ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਹਾਂ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਘਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲੜਕਾ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਹਰਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ? ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਫਿਰ ਬੋਲੀ "ਹਾਂ ਭਾਯ ਜੀ! ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਹੀ ਸਨ। ” ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ, “ਬਹੁਤੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘੜੀ ਸੀ ਉਹ। ” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਮ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਾਫੀ ਸੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੇਰ ਲਈ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਵੀਰ ਜੀ! ਉੱਥੇ ਐਸ.ਡੀ.ਐਮ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ’ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਐਸ.ਡੀ.ਐਮ. ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਜਮਦੂਤਾਂ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢ ਲਓ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਖ-ਆਸਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਜ਼ੂਮ ਆ ਗਿਆ। ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋੜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅੰਦਰ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੁੱਲ ੧੮ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਦੇਖ ਕੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਬਾਰੀ ਤੋੜ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਊਡਰ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਫਿਰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਅੰਦਰ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਧੂੰਆਂ ਅੰਦਰ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸੜ ਗਏ। ਤੜਫਦਿਆਂ ਨੇ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਧਰੋਂ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਡਾਂਗਾਂ-ਸੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ੧੬ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਸ ਦੋ ਸਿੱਖ ਹੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਬਚ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੋ ਦੋ ਸਿੱਖ ਬਚੇ ਸਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਐਡਰੈਸ ਜਾਂ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈਗਾ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, ਨਹੀਂ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਭੋਗ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਕਿਸੇ ਨੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ੨੫ ਕੁ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਭੋਗ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਨਕਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ ੩ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ। ਸਾਡਾ ਗਰੀਨ ਕਾਰਡ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਰੁਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸੂਰੀਆ ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਗਲਗਾਲੜੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ। ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਠੀਕ ਹੈ ਵੀਰ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਡਾਲਾ ਬਾਂਗਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਕਸ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਰਮਨ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਵਡਾਲਾ ਬਾਂਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਥੋਂ ਬਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਤਕਰੀਬਨ ੭:੩੦ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛਪੇ ਐਡਰੈਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੁਰੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਨਾਮ ਪੁਰਾ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲੀ ਕੇਆਵਾ ਵਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗਲੀ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੁਰਾ ਹੈ, ਗੁਰਨਾਮ ਪੁਰਾ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਮਿਤੀ ੨੮ ਸਤੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ੧੧:੩੦ ਵਜੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਬੇਟਾ ਗਲੀ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਗਲੀ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਗਲੀ ਕੇਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਗਲੀ ਦੇ ਹਨ?” ਉਸ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, ਹਾਂ ਜੀ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਘਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਹਿ ਕੇ ਗਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਘਰ ਮੂਹਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਫਤਿਹ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਬਿਠਾਇਆ। ਫਿਰ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ। ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ . . .। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਆਈ ਤੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਨ? ਉਹ ਅਜੇ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਖਣ ਲੱਗੇ, “ਭਾਬੀ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਤੁਸੀਂ ਜਲਦੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ!” ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਬਾਪੂ ਜੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਐੱਸ. ਡੀ. ਐਮ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਐੱਸ. ਡੀ. ਐਮ. ਕੌਣ ਸੀ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ? ਕਹਿੰਦੇ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਅਜੇ ਸੁਖ-ਆਸਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਕ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਮ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ

ਆਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜੇ। ਪਰ ਮੌੜ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਭੱਜ ਜਾਓ ਇੱਥੋਂ, ਚਲੇ ਜਾਓ ਜਲਦੀ। ” ਮੈਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਤੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਪੱਥਰ-ਇੱਟਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਖੂਨ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਚੇ ਰੋ-ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੰਨਿਆ। ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਚੁਆਤੀ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋੜਨ ਲਈ ਬੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਾਂ ਲੰਗਰ ਵਾਲੇ ਬਾਲਟੇ, ਕੜਾਹੀਆਂ, ਪਤੀਲੇ ਆਦਿ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਟਾਂ, ਪੱਥਰ, ਸਰੀਏ, ਰਾਡਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਿਟਰ-ਬਿਟਰ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਾਲੇ ਰੋਈ ਜਾਵਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲੇ ਪੈਣ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜੀ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਨਾ ਜਾਇਓ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਉਧਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌੜ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ੩-੪ ਵਜੇ ਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਵੇਰ ੧੧:੩੦ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ੬:੦੦ ਵਜੇ ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਬਈ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ, “ਨਾ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਸਗੋਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਵੀ ਰਲ ਗਏ ਸੀ ਨਾਲ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ। ਸਭ ਚੁੱਪ-ਚਪੀਤੇ ਦੇਖੀ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵੀ ਸੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨਾਲ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗੀ ਸੀ ਪਰ ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵਾਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ” ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਅੰਦਰ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਸਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੮ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨ ਬਚੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਐਡਰੈੱਸ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਉਸ

ਦਾ ਨਾਮ ਸ. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਟ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਖੂਨ ਵਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਫੱਟਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਜਿਸ ਡੈਮ 'ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਗੱਡੀ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ੬:੦੦ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ੨-੩ ਮਹੀਨੇ ਇਲਾਜ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ੮ ਵਜੇ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕਰਫਿਊ ਕਾਰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਸੌਖਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਤਕਰੀਬਨ ੧੨ ਘੰਟੇ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਸਭ ਫੌਜ ਲੈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਤਿਮ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਫੁੱਲ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁੱਜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਜੋ ਸਿੰਘ ਕਵਾਟਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਮੇਨ ਟੈਂਕੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਬਸ ਬਾਪੂ ਜੀ ਫਿਰ ੧੫-੧੬ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹੇ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।” ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ? ਕੋਈ ਮਦਦ ਮਿਲੀ ਸੀ? ਉਸ ਕਿਹਾ “ਹਾਂ ਜੀ ੮ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੇਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ੩ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ੧੯੮੪ ਈ: ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਲਾਲ ਕਾਰਡ ਵੀ ਬਣਿਆ ਪਰ ਅਜੇ ਕੋਈ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਂ ਸੱਚ . . . ਉਹ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਰਈਆ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਦੋ-ਢਾਈ ਸਾਲ ਤਕ ਦਿਮਾਗੀ ਇਲਾਜ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਠੀਕ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ! ਇਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ! ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਰਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ੂਮ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸਭ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਬਜ਼ਾਂ ਵੀ ਚੈਕ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਚਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਦਿਆਂ-ਦੱਸਦਿਆਂ ਰੂਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਲੂੰ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਵਾਪਰਿਆ ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਬੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਿੰਦੇ ਨੇ ਰੋਣ-ਕੁਰਲਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਖੇਡ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਡਰ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਜੰਮੂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ

ਵਿਚ ਮਿਤੀ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਧਿਆਨਪੁਰ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਨਰੂਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪਰਵਾਰ ਦਾਣਿਆਂਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸ ਦੇ ਇਕ ਕੰਡਕਟਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਾਣਿਆਂਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਹੈ . . . ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਬਈ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾਣਿਆਂਵਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਠਿਆਲੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਬੱਸ ਬਟਾਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ।

ਬੁੱਢਾ ਕੋਟ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਫੌਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੇਟ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਪਾਣੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੱਕਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਟਾਂਗੇਵਾਲਾ (ਜੈਲਾ) ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਓ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਕੇ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪਰਨਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਮੋੜ ਮੁੜ ਕੇ ਜੈਲਾ ਟਾਂਗੇਵਾਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਕਰਿਆਨੇ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਟਾਂਗੇਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ੮੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦ ਗਲੇ ਵਾਲਾ ਸਵੈਟਰ ਪਹਿਨਿਆ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਸੋਟੀ ਵੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਬਾਈਲ ਨੰਬਰ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸੋਟੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੋਂ ਨਾਂ-ਪਤਾ ਪੁੱਛ ਕੇ ਦੱਸ ਦੇਣ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਤਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਉੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਬੀਰ ਕੌਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੋਬਾਈਲ ਨੰਬਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਬੀਬੀ ਬੀਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਆਨਾ-ਕਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਮੇਰੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੇ। ■

ਸ਼ਿਵਨਗਰ (ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਬਿਹਾਰ) ਦੇ ਸਿੱਖ

—ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ*

ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ੫੨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਨਦੀ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸੈਂਤੂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਗੰਧਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਲਾਲਗੰਜ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਹਾਂ। ਲਾਲਗੰਜ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਨੇਪਾਲ, ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਜੋੜ ਰੰਗੂਨ, ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਚ ਵੱਸਿਆ ਸ਼ਾਂਤ ਪਿੰਡ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਮਾਧੋਪੁਰ ਰਾਮ ਪੋਸਟ ਆਫਿਸ ਹੇਠ ਇਹ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨੇੜੇ ਮਟਾਇਆ ਪੰਚਾਇਤ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ ਇਸ ਗੁਮਨਾਮ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹਲਚਲ ਜੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੈਂਤੀ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਘਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਨੀਲੀ, ਹਰੀ, ਲਾਲ, ਸੰਤਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਥਾਨਕ ਵਸਨੀਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-- ਦੁਰਗਾਪੁਰ, ਆਸਨਸੋਲ, ਬਰਨਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਬੀ ਖੋਜਬੀਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਖਾਸਕਰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਾਰਨ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡਾ ਮਾਣ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸੇ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜੁਬਾਨੀ ਕਿੱਸੇ ਇਕੱਠੇ

ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਰਮੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਜਰਾਤ ਬਾਰਡਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਦੋ ਭਰਾ- ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਂ ਤੋਂ ਦਸ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੁਰਮੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਗੰਧਕ ਨਦੀ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਇਮ੍ਰਿਤਪੁਰ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨਾਲ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਪਰਕ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ੯੬੦ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤਕ ਦੀ ਸੈਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖੀ ਵਸੋਬਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੋਟ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੯੬੯ ਈ: ਵਿਚ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਇਕ ਲੇਖ ਵੀ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰਨਗਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ‘ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ’। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਸੁਖਮਣੇ ਛੱਕੇ’ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਖਾਸ ਬੀੜ’ ਜਾਂ ‘ਸਰਬਲੋਹ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸਰਬਲੋਹ’ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਤੋਂ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਇਹ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਜੰਗਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਇਹ ਜੰਗਲ ਜਗਨਨਾਥ ਪੂਰੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ

ਹੋਵੇ)। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੰਨ ੧੭੧੯ ਈ: ਜਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੭੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜੀਅਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਨਵਾਂ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਨਵੀਂ ਬੀੜ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਛਪੀ ਅਤੇ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖੀਜ਼ਮ (ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ) ਨੇ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ‘ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ’ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੧੭੬੮ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਖੰਤੀ ਨਾਈ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ੨੯ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ੧੭੮੭ ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਪਰ ਲਿਖਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ’ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੮੩੮ ਈ: ਵਿਚ ਉਹ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ’ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇੱਖਲਾਕ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਤੇਗ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਾਲੀ ਵੈਸਾਖੀ ‘ਤੇ ਕੀਤੀ ‘ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ’ ‘ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ’ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੇਰਵੇ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂਦੇੜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਲਾਲਗੰਜ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਇਤਿਹਾਸ:- ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਜ ਉੱਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੋ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮਾਂ (ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ) ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕੋਲੂਆ ਵਿਖੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ੇਰ ਰੂਪੀ

ਥੀਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਥੀਮ ਇੱਥੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਸਤੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ੫੨੭ ਬੀ. ਸੀ. ਵਿਚ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੈਨ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ੨੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਲਈ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ‘ਜਨਮ ਭੂਮੀ’ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੀ ‘ਕਰਮ ਭੂਮੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਲਿਫ਼ਵੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਿਅਨ ਰਾਜਸੰਘ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀ. ਸੀ. ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਲਾਲਗੰਜ ਗੰਧਕ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿੰਘਿਆ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਮੀਨੀ ਅਤੇ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ। ਕਲਕੱਤਾ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਜੌਬ ਚਾਰਲੋਕ ਲਾਲਗੰਜ ਨੇੜੇ ਸਿੰਘਿਆ ਵਿਖੇ ਨੀਲ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇਪਾਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਾਂਘੇ ਕਰਕੇ ਅਹਿਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖਾਸ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ, ਸ਼ੋਰਾ, ਰੇਸ਼ਮ, ਚੀਨੀ, ਅਫੀਮ, ਨੀਲ, ਧਾਂਤ ਵਸਤਾਂ, ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਢਾਲਾਂ, ਕਿਸ਼ਤੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਤੇਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਰਗੀਆਂ ਖਾਸ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲਾਲਗੰਜ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਲ-ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪਤਨ, ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਓ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਨਾ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਘੱਟ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਹਿਰ ਜਿਵੇਂ ਭੂਚਾਲ, ਹੜ੍ਹ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਤੁਰਦੇ, ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ

ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰੇ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਥੋਹ 'ਤੇ ਖੜਾ ਪਿਸ਼ਾਚਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਤਿੱਰਹੁਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਗੰਧਕ ਨਦੀ, ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਚਮਕਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਦੇ ਆਮ ਵਸਨੀਕ ਵੀ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਗੰਢੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ:-
ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਫਿਰ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਪੂਰੀ ਬਿਹਾਰੀ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਜ਼ੀਕਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਥਲੀ ਅਤੇ ਭੋਜਪੁਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਵਾਜ਼ੀਕਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਾਜ਼ੈਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਚੰਗੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਕੁਰਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕੁਰਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਕੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੁਰਮੀ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਝਾਨ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੁਰਮੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਭਲੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ

ਮਾਲਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਤਿਉਹਾਰ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਪੁਰਬ, ਦੀਵਾਲੀ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਗਮੀਆਂ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਵਾਹਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਿਆਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਮਟਾਇਆ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਸਨ। 'ਰੋਟੀ ਬੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਨਿੱਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬੋਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ-ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ 'ਚ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੧੯੮੪ ਈ: ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇੱਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਆਂਢ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਈ ਸਿੱਖ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬੇਲਸਰ ਬਲੋਕ 'ਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਨਾਗਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਵਾਲਿਆ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਨਗਰ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਜਾਈ ਦਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜ 'ਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਲਦਾ . . .

ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-- ਪੜ੍ਹ

ਵੀਰਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼

-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਵੀਰਵਾਰਿ ਵੀਰ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥ ਪ੍ਰੇਤ ਭੂਤ ਸਭਿ ਦੂਜੈ ਲਾਏ॥

ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਵੇਕਾ॥ ਸਭਨਾ ਕਰਤੇ ਤੇਰੀ ਟੇਕਾ॥

ਜੀਅ ਜੰਤ ਤੇਰੀ ਸਰਣਾਈ॥ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿਸੁ ਲੈਹਿ ਮਿਲਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੧)

ਅਸੀਂ ਵਾਰ ਸਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਵੀਰਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਮ ਤਿਆਗਣੇ ਹਨ।

‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿਵਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ‘ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਉਂ ਹੈ, “ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Jupiter ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੂਤੀਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਭੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਖੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਮ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਤਾਰੇ ਲਈ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ।” ‘ਸਮ ਅਰਥ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਵਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀਰ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹਾਦਰ, ਯੋਧਾ, ਸੂਰਤ੍ਰ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਰਸ ਵੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀਰਵਾਰ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ‘ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ’ ਹੀ ਹੈ। ਵੀਰਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਬਿਖਿਆ ਦੇਇ ਬਹਾਇ॥ ਤੀਨਿ ਦੇਵ ਏਕ ਸੰਗਿ ਲਾਇ॥

ਤੀਨਿ ਨਦੀ ਤਹ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਮਾਹਿ॥ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਸਮਲ ਧੋਵਹਿ ਨਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੪)

ਭਾਵ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ (ਵੀਰਵਾਰ) ਬਿਖਿਆ (ਮਾਇਆ) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਰੋਹੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਨਿ ਦੇਵ (ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ (ਦੀ ਯਾਦ) ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ (ਅਹਿਨਿਸਿ) ਮੰਦ ਕਰਮ ਕਰਦੇ, ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਭਾਵ ਮਲੀਨ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਫਤੀ ਨਾਲ ਧੋਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੀਰਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ‘ਵੀਰਵਾਰ’ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਭੈਣਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਤੋਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਵੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਵਿਛੜਿਆਂ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦਿਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ :

ਵੀਰਵਾਰ ਨਾ ਜਾਈਏ ਲੰਮੇ, ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਬਹਿ ਰਹੀਏ ਨਿਕੰਮੇ।

*ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੧੫੯-੮੫੫੫੯

ਵੀਰਵਾਰ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮਨਾਉਤ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰਵਾਰ ਵਧੀਕ ਹਾਦਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰਵਾਰ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਧੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਇਹ ਮੈਲ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੀਰਵਾਰ ਇਕ ਭਰਾ ਵਾਲੀ ਭੈਣ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦੀ, ਜੇ ਧੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਫਲਦਾਰ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਪਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਵੀਰਵਾਰ ਕਿਧਰੇ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਜ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ‘ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਗ੍ਰਹਿ’ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਗਾਹਾਂ ਜਾਂ ਕਬਰਾਂ ਉੱਪਰ ਦੀਵੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਭਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆਂ ਬੁੱਧੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਦੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਨੀਤਿ ਘੋਸ਼’ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖਾਣ ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਮ ਇੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੱਤ ਵੀਰਵਾਰ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਿਪਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਖੰਡ, ਹਲਦੀ, ਘੋੜਾ, ਪੀਲਾ ਅਨਾਜ, ਲੂਣ, ਦਾਲ ਛੋਲੇ, ਪੁਖਰਾਜ ਆਦਿ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਰਮ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਨਾਂ-ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸੇ ਥਿਤ, ਵਾਰ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਸਾਡੀ ਜੋ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਤੀਸਰੇ ਪਤਾਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਵੀਰਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਾਵਨ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

“ਵੀਰਵਾਰਿ ਵੀਰ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥ . . . ॥”

ਹੇ ਭਾਈ! ਵੀਰਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀਰ (ਹਨੂੰਮਾਨ ਆਦਿਕ) ਬਵੰਜਾ ਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ‘ਚ ਭੁਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਭੂਤ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਇਹ ਵੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜਾ ਘਰ ਸਾਧ ਨ ਸੇਵੀਅਹਿ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ਨਾਹਿ॥

ਤੇ ਘਰ ਮਰਹਟ ਸਾਰਖੇ ਭੂਤ ਬਸਹਿ ਤਿਨ ਮਾਹਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੭੪)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਇਹ ਹੈ:

ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਭਾਵ ਹੀਣੈ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਬਿਸਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਤਤਹ॥

(ਪੰਨਾ ੭੦੬)

ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਰਤੇ ਤੇਰੀ ਹੀ ਟੇਕ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਸਭ ਜੀਵ-ਜੰਤ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਹਨ, ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ■

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ:

੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਗਰ*

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਕਿ ਜਿਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਖਦ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਵਾਲਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖਤਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਪਿਆਰ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਹੱਲ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜਾਮਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀ ਸਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਪੀ ਲਿਆ (ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਕਾਰੇ ਹੋ ਗਏ) ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੈਰਤ, ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ।

ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਬਲਪੁਰ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਜੁਆਨ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਵਾਂ। ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲੱਗਿਆਂ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੰਥਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਐਡਰੈਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚਾਹਿਲ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁੰਭਾਂ ਦਾ ਫਾਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਸੌਲੀ ਗਏ। ਕਸੌਲੀ ਘਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱਭ ਪਿਆ ਪਰ ਆਪ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਤ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਘਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਦ ਮਿਲਿਆ। ਖੈਰ!”

ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਦਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਂਗੂੰ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਆਪ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਰਨੈਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰੋਲੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਤੇ ਮੋਮੈਂਟੋ ਆਦਿ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕਮਰਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੯੧੫੮-੦੫੧੦੦

ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਬਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਭਗੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੌਕੇ ਦੇ ਗਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗਵਾਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਹਿਰ ਦੀ ਰਾਏ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤੱਤ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਬਤੌਰ ਗਵਾਹ ਦੇ ਬੋਲੇ। ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਰੀਪੋਰਟ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਹ ‘ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ’ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਛਾਪੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਡੀਟਰ ‘ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ’ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਉਹ ਥੱਲੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ”

ਸੁਆਲ: ਆਪ ਫੌਜੀ ਭਗੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਜਬਲਪੁਰ ਗਵਾਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਕੀ ਸੀ?

ਜੁਆਬ: ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਤੌਰ ਇਕ ਸੈਕਿੰਡ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੂਰੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕਰਨਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕਰਨਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ, ਜਿਤਨਾ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਉਤਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਕਲਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਮਾਹਿਰ ਦੀ ਰਾਏ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਤੌਰ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਸੁਆਲ: ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਹਿਰ ਰਾਏ ਕੀ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਫੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੋਰਸ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਤ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਬਿਲਕੁਲ ਸੈਕੂਲਰ ਹੈ ਪਰ ਫੌਜੀ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਕਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਤਖਤ

ਸਾਹਿਬ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵੜ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਸਿੰਬਲ ਹੀ ਚੱਕਰ ਤੇ ਖੰਡਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿੰਬਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਉਹ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਚਾਰ ਜੰਗੀ ਮੀਮੋਰੀਅਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਏਹੋ ਖੰਡਾ ਚੱਕਰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੁਆਲ: ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਕਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ?

ਜੁਆਬ: ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੀਫ-ਆਫ-ਆਰਮੀ ਸਟਾਫ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੀਫ ਆਫ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਠੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਫੌਜ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇਗੀ। ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ੀਦਗੀ ਵਧੇਗੀ। ਜੇ ਫੌਜਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਜੁਰਅਤ ਵਾਲਾ ਚੀਫ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਿਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੀ ਯੂਨਿਟ ਕਮਾਂਡਰ ਬਟਾਲੀਅਨ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਯੂਨਿਟ ਕਮਾਂਡਰ ਆਪਣੇ ਥੱਲੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ।

ਸੁਆਲ: ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਿਟ ਕਮਾਂਡਰ ਆਪਣੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਉਣੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ?

ਜੁਆਬ: ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾ ਕੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹਨ। ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਜੁਆਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮਤਹਿਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਾਣੀ-ਬਾਪ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਾਗੂੰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਵੱਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਈਡੈਂਸ ਲਈ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਾਤੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਕਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਕਿੱਥੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਜਿਥੇ ਅਫਸਰ ਸਿਆਣੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਭੜਕੇ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਨ। ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਆਖਿਆ ਤੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨਾਲ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਗੇ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੌੜਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਆਦਿ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾ ਲਈ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਅਫਸਰ ਹੀ ਦੌੜ ਗਏ। ਜੇ ਮਾਈ-ਬਾਪ ਹੀ ਦੌੜ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜੇ ਬੱਚੇ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਹੈ। ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ੨੩ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨੦ ਅਫਸਰ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ੧੦ ਜੂਨ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਐਤਵਾਰ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਬਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ ਕੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜੇ। ਸਿੱਖ ਜਵਾਨ ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੌੜੇ।

ਸੁਆਲ: ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਪੁਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚੋਕਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ?

ਜੁਆਬ: ਫੌਜੀ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਵੱਜ ਗਈ। ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਪੁਰੀ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਥੱਲੇ ਉਸ ਨੇ ਬਤੌਰ ਸੈਕਿੰਡ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਜੁਆਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਜਵਾਨ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਜਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਜਦੋਂ ਦੌੜ ਗਏ ਤਾਂ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਯੂਨਿਟ ਤੋਂ ਫੌਜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਥਿਆਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਪਹਿਰੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਪੁਰੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਜੁਆਨ ਨੇ “ਹਲਟ” ਕਿਹਾ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਬੇਵਕੂਫੀ ਕੀਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਗੱਡੀ ਮੋੜ ਲਈ। ਅਨਾੜੀ ਜੁਆਨ ਸੀ ਉਹ ਚੱਲਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਰਸਟ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਪੁਰੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜੇ ਕਾਰ ਖੜੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਬ੍ਰਗੇਡੀਅਰ ਪੁਰੀ ਆਪ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਦੀ ਸੁਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਜੁਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਬੜਾ ਨੇਕ ਨਾਮ ਸੀ।

ਸੁਆਲ: ਪਰ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਥਿਆਰ ਕਿਉਂ ਕੱਢੇ?

ਜੁਆਬ: ਮੈਂ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਿਉਂ ਬੇਵਕੂਫੀ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਉਲਟਾ ਲੈਣੀ ਸੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੁੰਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਉਂ ਮਰੀਏ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਕੱਢ ਲਈਏ। ਮਰਾਂਗੇ ਤੇ ਲੜਕੇ ਮਰਾਂਗੇ।

ਸੁਆਲ: ਜੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਫੌਜ ਦਾ ਚੀਫ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਜੁਆਬ: ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣੀ ਚੀਫ਼ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਦਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇਹੜਾ ਹੁਕਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੁਆਲ: ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੀਫ਼-ਆਫ਼-ਸਟਾਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ?

ਜੁਆਬ: ਮੈਂ ਕਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।

ਸੁਆਲ: ਕੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?

ਜੁਆਬ: ਇਹ ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੌਜੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਫੌਜ ਸਬੰਧੀ ਸਮਝ ਸਕਣ ਪਰ ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਇਤਨੇ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੱਲ ਫਟ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਰੱਬ ਨੇ ਸਮੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ੧੯੬੪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇੰਨਫਿਲਟਰੇਟਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਸਟਰਨ ਕਮਾਂਡ ਉੱਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਨਫਲਟਰੇਟਰ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰੇ ਮੈਂ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਇੰਨਫਿਲਟਰੇਟਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਇੰਨਫਿਲਟਰੇਟਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫੌਜ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਨਫਿਲਟਰੇਟਰ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰੇ ਇਹ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਹਾਜ਼ੀ ਪੀਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਨਫਲਟਰੇਟਰ ਜਿੱਥੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੱਬ ਗਏ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਸੁਆਲ: ਕੀ ਕਦੀ ਐਸਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜੀ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਸਾਂ ਕਦੀ ਉਤਲਿਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਦਲਵਾਇਆ ਹੋਵੇ?

ਜੁਆਬ: ੧੯੬੫ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਛੱਡ ਜੋੜੀਆਂ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੇ ਪਹਾੜੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਐਸੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਲਈ ਲੜਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਲਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇਓ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੋਂ ਫੌਜ ਪਿੱਛੇ ਬੁਲਾਉਣੀ ਪਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਲੇ ਕਹਿਣ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਤਨੀ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ

ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਜਿੱਤਣਾ ਮੈਂ ਹੈ। ਆਖ਼ੀਰ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਲੜਨਾ ਹੈ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਲੜਨ ਦਿਓ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨੀ ਗਈ ਤੇ ਨਤੀਜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਕੀ ੧੯੬੫ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਫੌਜਾਂ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਉਰੇ ਬੁਲਾ ਲਵੋ?

ਜੁਆਬ: ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੁਆਲ: ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਮੈਂ ਇਕ ਫੌਜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਫੌਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਇਹ ਹੁਣ ਕੋਈ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਰਾਇਣ ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਵਾਧੂ ਦੱਸਣੀ ਹੈ? ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਹ ਭੇਤ ਤੇ ਰਹਿ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਗਿਆ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ?

ਜੁਆਬ: ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਜਾਵਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸੁਆਲ: ਤੁਸੀਂ ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸੀ ਫਿਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜੋ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਹਾਂ! ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਚੌਥੀ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟਿਆਲਾ ਫਸਟ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਮਾਂਡਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ।

ਸੁਆਲ: ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫੌਜ ਦਾ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਜੇਹੜਾ ਅਫਸਰ ਬਣਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਈਲੈਂਡਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਕੀ ਦੀ ਟੀਮ ਬਣਾਈ ਸੀ। (ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੋਟੋ ਵੀ ਵਿਖਾਈ) ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵੀ ਕਮਾਂਡ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ?

ਜੁਆਬ: ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਦੂਜੇ ਫੌਜੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਿੱਖ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ, “ਸਾਹਿਬ ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾ ਤੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਏ।” ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇ.ਸੀ.ਓ. ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ

ਲੱਗਾ, “ਸਾਹਿਬ ਪਿੱਛੇ ਹਟੋ, ਅੱਗੋਂ ਗੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਕਮਾਂਡੋ ਵੀ ਜਦੋਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੱਖੋ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਗੋਲੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਮੇਰੀ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕੋਈ ਜੁਆਨ ਜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ।

ਸੁਆਲ: ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜੀ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਭਗੌੜੇ ਹੋਏ ਸਨ?

ਜੁਆਬ: ੧੯੬੨ ਤੇ ੧੯੬੫ ਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤੇ ੧੯੭੧ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜਾਂ ਦੌੜੀਆਂ ਸਨ। ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਤੇ ਪੂਰਾ ਬ੍ਰਗੇਡ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਨਰਿੰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਸਮੇਤ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੯੬੫ ਵਿਚ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਮਾਂਡ ਥੱਲੇ ਹੀ ਬਥੇਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਹੋ ਰਹੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਿਆਰ ਨਾ ਰੱਖੋ। ਜੇ ਫੌਜੀ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਜੁਆਨ ਤੇ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦੌੜੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਈ-ਬਾਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ।

ਸੁਆਲ: ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਸਿਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਸਿਰਫ ਇਜਾਜ਼ਤ ਬਿਨਾਂ ਛਾਉਣੀ ਛੱਡਣਾ (ਐਬਸੈਂਟ ਵਿਦਾਊਟ ਲੀਵ) ਹੀ ਹੋਇਆ। ਫੌਜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵੀ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਰੰਟ ਉੱਤੇ ਡਿਊਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਛਾਉਣੀ ਛੱਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮੁਕਰਰ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ?

ਜੁਆਬ: ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਡਿਊਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਫਲਾਇੰਗ ਸਕੁਏਡ ਕੋਲੋਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਰਿੰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਉਂ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਤੇ ਫੌਜੀ ਹੈਡ ਕੁਆਰਟਰ ਵਾਲੇ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗੌੜੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਕੇਸ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ ਹੈ। ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੂਨਟ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਰਮੀ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਜੇ.ਸੀ.ਓਜ਼. ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਇਹ ਹੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਫੌਜੀ ਉੱਠ ਖਲੋਤੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਇਹ

ਅਖਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਬਿਆਨ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਦਸਖਤ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਫੌਜੀ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਤੇ ਆਮ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਜੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਨਾਤੇ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਕੇਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਯੂਨਿਟ 'ਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਬਿਨਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਕਸੂਰ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ?

ਜਵਾਬ: ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਫੌਜੀ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਹਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਥੋੜੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਰਫਾ ਦਫਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਗੱਲ ਵਧਾਉਣੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਹੁਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਜੁਆਬ: ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਗੱਲ ਭੁਲਾ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਬਣਨਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਸੁਆਲ: ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਹੀ ਸੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ?

ਜੁਆਬ: ਏਥੇ ਬਥੇਰੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਏ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ, “ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੋ, ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੋ।” ਯਾਰਾਂ-ਯਾਰਾਂ, ਬਾਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਰਬਾਈਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਮੈਨੂੰ ਬਥੇਰੇ ਫ਼ੋਨ ਆਏ ਕਿ ਗੋਲੀ ਨਾ ਚਲਾਇਓ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਫਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਐਸਕਾਰਟ ਵਾਲੇ ਨੰਦੇ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਿ ਜੇ ਵਿਧਵਾ ਹਨ ਉਹ ਸਿਰ ਤੇ ਲੁਕੇ ਸਕਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੇਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਰੱਖ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਜੇਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਏ। ਅਸਾਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ੨੮੭ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਾਂ ੧੦, ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਥਾਂ ਬਣਾਓ।

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

-ਗਿ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ ਪਦ’ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ (ਨਿਚੋੜ) ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਸਥਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਥਾ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਰਹਾਉ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧ - ਅਛਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ . . . ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਮਹਲਾ ੧ - ਮੁੰਦਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਮੁੰਦਾ.....) ਵਿਚ ਆਏ ਇੱਕ ਰਹਾਉ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਹਾਉ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

੧.

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੫॥

ਅਛਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ ਨਹ ਘਾਉ ਕਟਾਰਾ ਕਰਿ ਸਕੈ॥

ਜਿਉ ਸਾਹਿਬੁ ਰਾਖੈ ਤਿਉ ਰਹੈ ਇਸੁ ਲੋਭੀ ਕਾ ਜੀਉ ਟਲ ਪਲੈ॥੧॥

ਬਿਨੁ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉ ਜਲੈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਪੋਥੀ ਪੁਰਾਣ ਕਮਾਈਐ॥ ਭਉ ਵਟੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ॥

ਸਚੁ ਬੂਝਣੁ ਆਣਿ ਜਲਾਈਐ॥੨॥ ਇਹੁ ਤੇਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ॥

ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬੁ ਤਉ ਮਿਲੈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਇਤੁ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਬਾਣੀਆ॥ ਸੁਖੁ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀਆ॥

ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਆਵਣ ਜਾਣੀਆ॥੩॥ ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥

ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲੁਡਾਈਐ॥੪॥੩੩॥(ਪੰਨਾ ੨੫)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਬਿਨੁ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉ ਜਲੈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥) ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ (ਅਛਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ....॥੧॥) ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਇਹੁ ਤੇਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥ ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬੁ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੨,੩,੪ ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੨.

ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਮਹਲਾ ੧॥

ਮੁੰਦਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਮੁੰਦਾ ਕਾਂਇਆ ਕੀਜੈ ਖਿੰਥਾਤਾ॥

ਪੰਚ ਚੇਲੇ ਵਸਿ ਕੀਜਹਿ ਰਾਵਲ ਇਹੁ ਮਨੁ ਕੀਜੈ ਡੰਡਾਤਾ॥੧॥

*ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮੋ: +੯੧੯੮੧੪੮-੯੮੨੫੧

ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਵਸਿਤਾ॥

ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਦੂਜਾ ਹੋਰੁ ਨਾਸਤਿ ਕੰਦ ਮੂਲਿ ਮਨੁ ਲਾਵਸਿਤਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਮੂੰਡਿ ਮੁੰਡਾਇਐ ਜੇ ਗੁਰੁ ਪਾਈਐ ਹਮ ਗੁਰੁ ਕੀਨੀ ਗੰਗਾਤਾ॥

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਤਾਰਣਹਾਰੁ ਸੁਆਮੀ ਏਕੁ ਨ ਚੇਤਸਿ ਅੰਧਾਤਾ॥੨॥

ਕਰਿ ਪਟੰਬੁ ਗਲੀ ਮਨੁ ਲਾਵਸਿ ਸੰਸਾ ਮੂਲਿ ਨ ਜਾਵਸਿਤਾ॥

ਏਕਸੁ ਚਰਣੀ ਜੇ ਚਿਤੁ ਲਾਵਹਿ ਲਬਿ ਲੋਭਿ ਕੀ ਧਾਵਸਿਤਾ॥੩॥

ਜਪਸਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਚਸਿ ਮਨਾ॥ ਕਾਹੇ ਬੋਲਹਿ ਜੋਗੀ ਕਪਟੁ ਘਨਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਕਾਇਆ ਕਮਲੀ ਹੰਸੁ ਇਆਣਾ ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਤ ਬਿਹਾਣੀਤਾ॥

ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕੁ ਨਾਗੀ ਦਾਭੈ ਫਿਰਿ ਪਾਛੈ ਪਛਤਾਣੀਤਾ॥੪॥੩॥੧੫॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੭)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਦੋਨੋ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਸੀਹਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਮਗਰਲੇ ਰਹਾਉ (ਜਪਸਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਚਸਿ ਮਨਾ ॥ ਕਾਹੇ ਬੋਲਹਿ ਜੋਗੀ ਕਪਟੁ ਘਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ (ਕਾਇਆ ਕਮਲੀ ਹੰਸੁ ਇਆਣਾ... ਫਿਰਿ ਪਾਛੈ ਪਛਤਾਣੀਤਾ ॥੪॥੩॥੧੫॥) ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਰਹਾਉ (ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਵਸਿਤਾ ॥ ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਦੂਜਾ ਹੋਰੁ ਨਾਸਤਿ ਕੰਦ ਮੂਲਿ ਮਨੁ ਲਾਵਸਿਤਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੧,੨,੩ ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ:- ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ।

੩. (ਦੋ ਰਹਾਉ ਵਾਲਾ ਤੀਜਾ ਸ਼ਬਦ)

ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀਆ ੧੯ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸੋਈ ਚੰਦੁ ਚੜਹਿ ਸੇ ਤਾਰੇ ਸੋਈ ਦਿਨੀਅਰੁ ਤਪਤ ਰਹੈ॥

ਸਾ ਧਰਤੀ ਸੇ ਪਉਣੁ ਝੁਲਾਰੇ ਜੁਗ ਜੀਅ ਖੇਲੇ ਥਾਵ ਕੈਸੇ॥੧॥

ਜੀਵਨ ਤਲਬ ਨਿਵਾਰਿ॥

ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣਾ ਕਰਹਿ ਧਿਕਾਣਾ ਕਲਿ ਲਖਣ ਵੀਚਾਰਿ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਕਿਤੈ ਦੇਸਿ ਨ ਆਇਆ ਸੁਣੀਐ ਤੀਰਥ ਪਾਸਿ ਨ ਬੈਠਾ॥

ਦਾਤਾ ਦਾਨੁ ਕਰੇ ਤਹ ਨਾਹੀ ਮਹਲ ਉਸਾਰਿ ਨ ਬੈਠਾ॥੨॥

ਜੇ ਕੋ ਸਤੁ ਕਰੇ ਸੋ ਛੀਜੈ ਤਪ ਘਰਿ ਤਪੁ ਨ ਹੋਈ॥

ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਲਏ ਬਦਨਾਵੀ ਕਲਿ ਕੇ ਲਖਣ ਏਈ॥੩॥

ਜਿਸੁ ਸਿਕਦਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਖੁਆਰੀ ਚਾਕਰ ਕੇਹੇ ਡਰਣਾ॥

ਜਾ ਸਿਕਦਾਰੈ ਪਵੈ ਜੰਜੀਰੀ ਤਾ ਚਾਕਰ ਹਥਹੁ ਮਰਣਾ॥੪॥

ਆਖੁ ਗੁਣਾ ਕਲਿ ਆਈਐ॥

ਤਿਹੁ ਜੁਗ ਕੇਰਾ ਰਹਿਆ ਤਪਾਵਸੁ ਜੇ ਗੁਣ ਦੇਹਿ ਤ ਪਾਈਐ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਸਰਾ ਨਿਬੇੜੀ ਕਾਜੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਆ॥

ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬੇਦੁ ਅਥਰਬਣੁ ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਲਹਿਆ॥੫॥
 ਪਤਿ ਵਿਣੁ ਪੂਜਾ ਸਤ ਵਿਣੁ ਸੰਜਮੁ ਜਤ ਵਿਣੁ ਕਾਹੇ ਜਨੇਊ॥
 ਨਾਵਹੁ ਧੋਵਹੁ ਤਿਲਕੁ ਚਤਾਵਹੁ ਸੁਚ ਵਿਣੁ ਸੋਚ ਨ ਹੋਈ॥੬॥
 ਕਲਿ ਪਰਵਾਣੁ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣੁ॥ ਪੋਥੀ ਪੰਡਿਤ ਰਹੇ ਪੁਰਾਣ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਉ ਭਇਆ ਰਹਮਾਣੁ॥ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਤੂ ਏਕੋ ਜਾਣੁ॥੭॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ਏਦੁ ਉਪਰਿ ਕਰਮੁ ਨਹੀ॥
 ਜੇ ਘਰਿ ਹੋਵੈ ਮੰਗਣਿ ਜਾਈਐ ਫਿਰਿ ਓਲਾਮਾ ਮਿਲੈ ਤਹੀ॥੮॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੯੦੨)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੋ ਅਸਥਾਈਆਂ ਤੇ ਦੋ ਅੰਤਰੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਰਹਾਉ (ਜੀਵਨ ਤਲਬ ਨਿਵਾਰਿ ॥ ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣਾ ਕਰਹਿ ਧਿਕਾਣਾ ਕਲਿ ਲਖਣ ਵੀਚਾਰਿ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧,੨,੩,੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਗਰਲੇ ਰਹਾਉ (ਆਖੁ ਗੁਣਾ ਕਲਿ ਆਈਐ ॥ ਤਿਹੁ ਜੁਗ ਕੋਰਾ ਰਹਿਆ ਤਪਾਵਸੁ ਜੇ ਗੁਣ ਦੇਹਿ ਤ ਪਾਈਐ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੫,੬,੭,੮, ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(੩ ਵਾਰ ਰਹਾਉ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ)

ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਮਹਲਾ ੧॥
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾਇਆ ਰਹੈ ਸੁਖਾਲੀ ਬਾਜੀ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੋ॥
 ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਮੁਚੁ ਕੂੜੁ ਕਮਾਵਹਿ ਬਹੁਤੁ ਉਠਾਵਹਿ ਭਾਰੋ॥
 ਤੂੰ ਕਾਇਆ ਮੈ ਰੁਲਦੀ ਦੇਖੀ ਜਿਉ ਧਰ ਉਪਰਿ ਛਾਰੋ॥੧॥
 ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਸਿਖ ਹਮਾਰੀ॥
 ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਕੀਤਾ ਰਹਸੀ ਮੇਰੇ ਜੀਅੜੇ ਬਹੁੜਿ ਨ ਆਵੈ ਵਾਰੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਹਉ ਤੁਧੁ ਆਖਾ ਮੇਰੀ ਕਾਇਆ ਤੂੰ ਸੁਣਿ ਸਿਖ ਹਮਾਰੀ॥
 ਨਿੰਦਾ ਚਿੰਦਾ ਕਰਹਿ ਪਰਾਈ ਝੂਠੀ ਲਾਇਤਬਾਰੀ॥
 ਵੇਲਿ ਪਰਾਈ ਜੋਹਹਿ ਜੀਅੜੇ ਕਰਹਿ ਚੋਰੀ ਬੁਰਿਆਰੀ॥
 ਹੰਸੁ ਚਲਿਆ ਤੂੰ ਪਿਛੇ ਰਹੀਏਹਿ ਛੁਟਾਇ ਹੋਈਅਹਿ ਨਾਰੀ॥੨॥
 ਤੂੰ ਕਾਇਆ ਰਹੀਅਹਿ ਸੁਪਨੰਤਰਿ ਤੁਧੁ ਕਿਆ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ॥
 ਕਰਿ ਚੋਰੀ ਮੈ ਜਾ ਕਿਛੁ ਲੀਆ ਤਾ ਮਨਿ ਭਲਾ ਭਾਇਆ॥
 ਹਲਤਿ ਨ ਸੋਭਾ ਪਲਤਿ ਨ ਢੋਈ ਅਹਿਲਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥੩॥
 ਹਉ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ ਹੋਈ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੋਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਤਾਜੀ ਤੁਰਕੀ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਕਪੜ ਕੇਰੇ ਭਾਰਾ॥
 ਕਿਸ ਹੀ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲੇ ਨਾਨਕ ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਏ ਗਵਾਰਾ॥
 ਕੂਜਾ ਮੇਵਾ ਮੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਚਾਖਿਆ ਇਕੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਤੁਮਾਰਾ॥੪॥
 ਦੇ ਦੇ ਨੀਵ ਦਿਵਾਲ ਉਸਾਰੀ ਭਸਮੰਦਰ ਕੀ ਢੋਰੀ॥
 ਸੰਚੇ ਸੰਚਿ ਨ ਦੇਈ ਕਿਸ ਹੀ ਅੰਧੁ ਜਾਣੈ ਸਭ ਮੇਰੀ॥
 ਸੋਇਨ ਲੰਕਾ ਸੋਇਨ ਮਾੜੀ ਸੰਪੈ ਕਿਸੈ ਨ ਕੇਰੀ॥੫॥
 ਸੁਣਿ ਮੁਰਖ ਮੰਨ ਅਜਾਣਾ॥ ਹੋਗੁ ਤਿਸੈ ਕਾ ਭਾਣਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸਾਹੁ ਹਮਾਰਾ ਠਾਕੁਰੁ ਭਾਰਾ ਹਮ ਤਿਸ ਕੇ ਵਣਜਾਰੇ॥

ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭ ਰਾਸਿ ਤਿਸੈ ਕੀ ਮਾਰਿ ਆਪੇ ਜੀਵਾਲੇ॥੬॥੧॥੧੩॥(ਪੰਨਾ ੧੫੪)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਸਥਾਈਆਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਅੰਤਰੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਰਹਾਉ (ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਸਿਖ ਹਮਾਰੀ ॥ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਕੀਤਾ ਰਹਸੀ ਮੇਰੇ ਜੀਅਤੇ ਬਹੁੜਿ ਨ ਆਵੈ ਵਾਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧,੨,੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰਹਾਉ (ਹਉ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ ਹੋਈ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੋਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪,੫ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਗਰਲੇ ਰਹਾਉ (ਸੁਣਿ ਮੂਰਖ ਮੰਨ ਅਜਾਣਾ ॥ ਹੋਗੁ ਤਿਸੈ ਕਾ ਭਾਣਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੬ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(੪ ਵਾਰ ਰਹਾਉ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅਸਥਾਈਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਹੀ ਅੰਤਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:-

੧.

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧॥

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥

ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ॥

ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥੧॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਸੁਪੇਦੀ ਸਤੁ ਦਾਨੁ॥

ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਕਦਾ ਕਰਣੀ ਪਹਿਰਣੁ ਪੈਰ ਧਿਆਨੁ॥

ਕਮਰਬੰਦੁ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ॥੨॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਘੋੜੇ ਪਾਖਰ ਸੁਣਿਨੇ ਸਾਖਤਿ ਬੂਝਣੁ ਤੇਰੀ ਵਾਟ॥

ਤਰਕਸ ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਸਾਂਗ ਤੇਗਬੰਦ ਗੁਣ ਧਾਤੁ॥

ਵਾਜਾ ਨੇਜਾ ਪਤਿ ਸਿਉ ਪਰਗਟੁ ਕਰਮੁ ਤੇਰਾ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ॥੩॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਚੜਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਚੜੀਐ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਘਰ ਮੰਦਰ ਖੁਸੀ ਨਾਮ ਕੀ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਪਰਵਾਰੁ॥

ਹੁਕਮੁ ਸੋਈ ਤੁਧੁ ਭਾਵਸੀ ਹੋਰੁ ਆਖਣੁ ਬਹੁਤੁ ਅਪਾਰੁ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪੂਛਿ ਨ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ॥੪॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਸਉਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਸੁਤੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥੪॥੭॥ (ਪੰਨਾ ੧੬)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥ ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥ ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਰਹਾਉ (ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਚੜਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥ ਜਿਤੁ ਚੜੀਐ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਰਹਾਉ (ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਸਉਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥ ਜਿਤੁ ਸੁਤੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੨.

ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ ਚਉਪਦੇ ਘਰੁ ੧ ॥
 ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ॥ ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾੜ੍ਹਕ ਕੀ ਨਿਆਈ॥
 ਤ੍ਰਿਖਾ ਨ ਉਤਰੈ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਬਿਨੁ ਦਰਸਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ॥੧॥
 ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
 ਤੇਰਾ ਮੁਖੁ ਸੁਹਾਵਾ ਜੀਉ ਸਹਜ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ॥ ਚਿਰੁ ਹੋਆ ਦੇਖੇ ਸਾਰਿੰਗਪਾਣੀ॥
 ਧੰਨੁ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂੰ ਵਸਿਆ ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ॥੨॥
 ਹਉ ਘੋਲੀ ਹਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਗੁਰ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
 ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ ਕਲਿਜੁਗੁ ਹੋਤਾ॥
 ਹੁਣਿ ਕਦਿ ਮਿਲੀਐ ਪ੍ਰਿਅ ਤੁਧੁ ਭਗਵੰਤਾ॥
 ਮੋਹਿ ਰੈਣਿ ਨ ਵਿਹਾਵੈ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ॥੩॥
 ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਤਿਸੁ ਸਚੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
 ਭਾਗੁ ਹੋਆ ਗੁਰਿ ਸੰਤ ਮਿਲਾਇਆ॥ ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਘਰ ਮਹਿ ਪਾਇਆ॥
 ਸੇਵ ਕਰੀ ਪਲੁ ਚਸਾ ਨ ਵਿਛੁੜਾ ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ॥੪॥
 ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ॥੧॥੮॥

(ਪੰਨਾ ੯੬)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਹਉ ਘੋਲੀ ਹਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਗੁਰ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਰਹਾਉ (ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਤਿਸੁ ਸਚੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਰਹਾਉ (ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੩.

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧॥

ਏਕ ਨ ਭਰੀਆ ਗੁਣ ਕਰਿ ਧੋਵਾ॥ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਜਾਗੈ ਹਉ ਨਿਸਿ ਭਰਿ ਸੋਵਾ॥੧॥

ਇਉ ਕਿਉ ਕੰਤ ਪਿਆਰੀ ਹੋਵਾ॥ ਸਹੁ ਜਾਗੈ ਹਉ ਨਿਸਿ ਭਰਿ ਸੋਵਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਸੇਜੈ ਆਵਾ॥ ਆਗੈ ਸਹ ਭਾਵਾ ਕਿ ਨ ਭਾਵਾ॥੨॥

ਕਿਆ ਜਾਨਾ ਕਿਆ ਹੋਇਗਾ ਰੀ ਮਾਈ॥

ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਬਿਨੁ ਰਹਨੁ ਨ ਜਾਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਪ੍ਰੇਮੁ ਨ ਚਾਖਿਆ ਮੇਰੀ ਤਿਸ ਨ ਬੁਝਾਨੀ॥ ਗਇਆ ਸੁ ਜੋਬਨੁ ਧਨ ਪਛੁਤਾਨੀ॥੩॥

ਅਜੈ ਸੁ ਜਾਗਉ ਆਸ ਪਿਆਸੀ॥ ਭਈਲੇ ਉਦਾਸੀ ਰਹਉ ਨਿਰਾਸੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਹਉਮੈ ਖੋਇ ਕਰੇ ਸੀਗਾਰੁ॥ ਤਉ ਕਾਮਣਿ ਸੇਜੈ ਰਵੈ ਭਤਾਰੁ॥੪॥

ਤਉ ਨਾਨਕ ਕੰਤੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ॥

ਛੋਡਿ ਵਡਾਈ ਅਪਣੇ ਖਸਮ ਸਮਾਵੈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥੨੬॥(ਪੰਨਾ ੩੫੬)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਇਉ ਕਿਉ ਕੰਤ ਪਿਆਰੀ ਹੋਵਾ ॥ ਸਹੁ ਜਾਗੈ ਹਉ ਨਿਸਿ ਭਰਿ ਸੋਵਾ ॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਕਿਆ ਜਾਨਾ ਕਿਆ ਹੋਇਗਾ ਰੀ ਮਾਈ ॥ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਬਿਨੁ ਰਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਰਹਾਉ (ਅਜੈ ਸੁ ਜਾਗਉ ਆਸ ਪਿਆਸੀ ॥ ਭਈਲੇ ਉਦਾਸੀ ਰਹਉ ਨਿਰਾਸੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਰਹਾਉ (ਤਉ ਨਾਨਕ ਕੰਤੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ॥ ਛੋਡਿ ਵਡਾਈ ਅਪਣੇ ਖਸਮ ਸਮਾਵੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੪.

ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧ ਚਉਪਦੇ

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਜੀਉ ਡਰਤੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਕੈ ਸਿਉ ਕਰੀ ਪੁਕਾਰ॥

ਦੁਖ ਵਿਸਾਰਣੁ ਸੇਵਿਆ ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰੁ॥੧॥

ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਨੀਤ ਨਵਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰੁ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਅਨਦਿਨੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵੀਐ ਅੰਤਿ ਛਡਾਏ ਸੋਇ॥

ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਮੇਰੀ ਕਾਮਣੀ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ ਹੋਇ॥੨॥

ਦਇਆਲ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਤਰਾ॥ ਸਦ ਕੁਰਬਾਣੈ ਜਾਉ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸਰਬੰ ਸਾਚਾ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥

ਤਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੋ ਕਰੇ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥੩॥

ਤੁਧੁ ਬਾਝੁ ਪਿਆਰੇ ਕੇਵ ਰਹਾ॥

ਸਾ ਵਡਿਆਈ ਦੇਹਿ ਜਿਤੁ ਨਾਮਿ ਤੇਰੇ ਲਾਗਿ ਰਹਾਂ॥

ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ਜਿਸੁ ਆਗੈ ਪਿਆਰੇ ਜਾਇ ਕਹਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸੇਵੀ ਸਾਹਿਬੁ ਆਪਣਾ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਚੈਉ ਕੋਇ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੁ ਹੈ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋਇ॥੪॥

ਸਾਹਿਬ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਟਹੁ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋਇ॥੧॥ਰਹਾਉ॥੪॥੧॥(ਪੰਨਾ ੬੬੦)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਨੀਤ ਨਵਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰੁ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਦਇਆਲ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ ਤਰਾ ॥ ਸਦ ਕੁਰਬਾਣੈ ਜਾਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਰਹਾਉ (ਤੁਧੁ ਬਾਝੁ ਪਿਆਰੇ ਕੇਵ ਰਹਾ ॥ ਸਾ ਵਡਿਆਈ ਦੇਹਿ ਜਿਤੁ ਨਾਮਿ ਤੇਰੇ ਲਾਗਿ ਰਹਾ ॥ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ਜਿਸੁ ਆਗੈ ਪਿਆਰੇ ਜਾਇ ਕਹਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਰਹਾਉ (ਸਾਹਿਬ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਟਹੁ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਚੁਖ ਚੁਖ ਹੋਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੫.

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਬੁਰੇ ਕਾਮ ਕਉ ਊਠਿ ਖਲੋਇਆ॥ ਨਾਮ ਕੀ ਬੇਲਾ ਪੈ ਪੈ ਸੋਇਆ॥੧॥

ਅਉਸਰੁ ਅਪਨਾ ਬੂਝੈ ਨ ਇਆਨਾ॥ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਰੰਗਿ ਲਪਟਾਨਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਲੋਭ ਲਹਰਿ ਕਉ ਬਿਗਸਿ ਫੂਲਿ ਬੈਠਾ॥ ਸਾਧ ਜਨਾ ਕਾ ਦਰਸੁ ਨ ਡੀਠਾ॥੨॥

ਕਬਹੂ ਨ ਸਮਝੈ ਅਗਿਆਨੁ ਗਵਾਰਾ॥ ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਲਪਟਿਓ ਜੰਜਾਰਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਬਿਖੈ ਨਾਦ ਕਰਨ ਸੁਣਿ ਭੀਨਾ॥ ਹਰਿ ਜਸੁ ਸੁਨਤ ਆਲਸੁ ਮਨਿ ਕੀਨਾ॥੩॥

ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਨਾਹੀ ਰੇ ਪੇਖਤ ਅੰਧੇ॥ ਛੋਡਿ ਜਾਹਿ ਝੂਠੇ ਸਭਿ ਧੰਧੇ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਬਖਸ ਕਰੀਜੈ॥ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੋਹਿ ਸਾਧਸੰਗੁ ਦੀਜੈ॥੪॥

ਤਉ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ ਜਉ ਹੋਈਐ ਰੇਨਾ॥

ਜਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਤਿਸੁ ਨਾਮੁ ਲੈਨਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥੨॥੮॥ (ਪੰਨਾ ੭੩੮)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ (ਅਉਸਰੁ ਅਪਨਾ ਬੂਝੈ ਨ ਇਆਨਾ ॥ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਰੰਗਿ ਲਪਟਾਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ (ਕਬਹੂ ਨ ਸਮਝੈ ਅਗਿਆਨੁ ਗਵਾਰਾ ॥ ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਲਪਟਿਓ ਜੰਜਾਰਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਰਹਾਉ (ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਨਾਹੀ ਰੇ ਪੇਖਤ ਅੰਧੇ ॥ ਛੋਡਿ ਜਾਹਿ ਝੂਠੇ ਸਭਿ ਧੰਧੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੩ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੀਜੀ ਅਸਥਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਰਹਾਉ (ਤਉ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ ਜਉ ਹੋਈਐ ਰੇਨਾ ॥ ਜਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਤਿਸੁ ਨਾਮੁ ਲੈਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥੨॥੮॥) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਚਲਦਾ...

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

—ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ*

(ਅ) ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਅੰਸ਼ੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਦੇਵੇਂ ਮਿਟਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੋਤ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਇਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੂੰਦ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੋਈ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਤਪਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ’, ‘ਸੰਗਤ’ ਤੇ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ-ਕਮਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਵੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਉਹ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਰਜ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇਵੇਂ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਇਕ ਦੁਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਖਮ ਹਨ।

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮੋ: +੯੧੯੧੪੬੫-੮੧੨੯੨

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ 'ਸੁਰਤਿ' ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ' ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਜਦ ਸੁਰਤਿ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਉਂ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰ ਸਿਖੁ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਸੋਇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।

ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਸਿਖਿ ਸਿਖੁ ਸਦਾਇਆ।

ਗੁਰ ਸਿਖ ਇਕੋ ਹੋਇ ਜੋ ਗੁਰ ਭਾਇਆ।

ਹੀਰਾ ਕਣੀ ਪਰੋਇ ਹੀਰੁ ਬਿਧਾਇਆ।

ਜਲ ਤਰੰਗੁ ਅਵਲੋਇ ਸਲਿਲ ਸਮਾਇਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ ਦੀਪੁ ਦੀਪਾਇਆ।

ਅਚਰਜ ਅਚਰਜੁ ਢੋਇ ਚਲਿਤੁ ਬਣਾਇਆ।

ਦੁਧਹੁ ਦਹੀ ਵਿਲੋਇ ਪਿਉ ਕਢਾਇਆ।

ਇਕੁ ਚਾਨਣੁ ਤ੍ਰਿਹੁ ਲੋਇ ਪ੍ਰਗਟੀਆਇਆ।^{੧੧}

ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਇਸ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜਦ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ (ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਤਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ:

ਅੰਗਹੁ ਅੰਗੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਗੰਗਹੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗੁ ਉਠਾਇਆ।

ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੁ ਗਹੀਰੁ ਗੁਣੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਦਾਇਆ।

ਦੁਖ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਦੇਣਿਹਾਰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਸਰਿ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਇਆ।

ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਚੇਲਾ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਚੇਲੇ ਪਰਚਾ ਪਰਚਾਇਆ।

ਬਿਰਖਹੁ ਫਲ ਫਲ ਤੇ ਬਿਰਖੁ ਪਿਉ ਪੁਤਹੁ ਪੁਤੁ ਪਿਉ ਪਤੀਆਇਆ।

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨੁ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਅਲਖ ਲਖਾਇਆ।

ਬਾਬਾਣੇ ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਆਇਆ।^{੧੨}

ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਇਲਾਹੀ ਪਰਤਾਂ ੨੪ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬,੭,੮,੯ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਵਿਰਾਸਤ

ਵਿਚ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਿੜਕਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਇਕਮਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਿਓ, ਪੁੱਤਰ, ਪੋਤਾ, ਪੜੋਤਾ ਤੇ ਪੜਪੜੋਤਾ (ਨਤਾ) ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

–ਪੀਉਂਦਾ ਦੇ ਜੇਵੇਹਾ ਪੜਦਾਦੇ ਪਰਵਾਣੁ ਪੜੋਤਾ॥^{੧੩}

–ਪਿਉਂਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਿਅਹੁ ਕੁਲ ਦੀਪਕੁ ਅਜਰਾਵਰ ਨਤਾ॥^{੧੪}

‘ਗੁਰਸਿਖ ਲੈ ਗੁਰ ਸਿਖੁ ਚਲੰਦਾ’ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ‘ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ’ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਅੱਗੇ ਬੁੱਧੀ ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ:

ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਪਰਚਾਇ ਕੈ ਚੇਲੇ ਤੇ ਗੁਰੁ ਗੁਰ ਤੇ ਚੇਲਾ।

ਵਾਣਾ ਤਾਣਾ ਆਖੀਐ ਸੂਤੁ ਇਕੁ ਹੁਇ ਕਪੜੁ ਮੇਲਾ

ਦੁਧਹੁ ਦਹੀ ਵਖਾਣੀਐ ਦਹੀਅਹੁ ਮਖਣੁ ਕਾਜ ਸੁਹੇਲਾ।

ਮਿਸਰੀ ਖੰਡੁ ਵਖਾਣੀਐ ਜਾਣੁ ਕਮਾਦਹੁ ਰੇਲਾ ਪੇਲਾ।

ਖੀਰਿ ਖੰਡੁ ਘਿਉ ਮੇਲਿ ਕਰਿ ਅਤਿ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਧ ਰਸ ਕੇਲਾ।

ਪਾਨ ਸੁਪਾਰੀ ਕਥੁ ਮਿਲਿ ਚੂਨੇ ਰੰਗੁ ਸੁਰੰਗ ਸੁਹੇਲਾ।

ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੀਕੁ ਨਵੇਲਾ॥^{੧੫}

ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰ ਰੂਪੁ ਹੋਇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਇਆ।

ਜਗ ਭੋਗ ਜੋਗ ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਪੂਜਾ ਪਰੈ ਨ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ।

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਪਿਉ ਪੁਤੁ ਹੋਇ ਦਿਤਾ ਖਾਇ ਪੈਨੈ ਪੈਨਾਇਆ॥^{੧੬}

ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਮਾਂ ਵਾਂਗ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਮੋਖ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਪਿਤਾ ਰੂਪ, ਧੀਰਜ ਧਰਮ ਭਰਾ ਅਤੇ ਜਪੁ, ਤਪੁ, ਜਤੁ, ਸਤੁ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮਾਨ ਹਨ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਨਮੁ ਸਕਾਰਥਾ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਸਿ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ।

ਜੰਮਣ ਮਰਣਹੁ ਬਾਹਰੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਵਰਤਾਇਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਤਾ ਮਤਿ ਹੈ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖ ਮੋਖ ਪਦੁ ਪਾਇਆ।

ਧੀਰਜ ਧਰਮੁ ਭਿਰਾਵੁ ਦਇ ਜਪੁ ਤਪੁ ਜਤੁ ਸਤੁ ਪੁਤੁ ਜਣਾਇਆ।

ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਚੇਲਾ ਗੁਰੁ ਪੁਰਖਹੁ ਪੁਰਖ ਚਲਤੁ ਵਰਤਾਇਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।^{੧੭}

ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਹਿਬ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਨਾਂਹ ਵਾਚਕਤਾ (Negativity) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ:

ਅਮਲੀ ਰਚਨਿ ਅਮਲੀਆ ਸੋਫੀ ਸੋਫੀ ਮੇਲੁ ਕਰੰਦੇ।

ਜੁਆਰੀ ਜੁਆਰੀਆ ਵੇਕਰਮੀ ਵੇਕਰਮ ਰਚੰਦੇ।

ਚੋਰਾ ਚੋਰਾ ਪਿਰਹੜੀ ਠਗ ਠਗ ਮਿਲਿ ਦੇਸ ਠਗੰਦੇ।

ਮਸਕਰਿਆ ਮਿਲਿ ਮਸਕਰੇ ਚੁਗਲਾ ਚੁਗਲ ਉਮਾਹਿ ਮਿਲੰਦੇ।

ਮਨਤਾਰੂ ਮਨਤਾਰੂਆਂ ਤਾਰੂ ਤਾਰੂ ਤਾਰ ਤਰੰਦੇ।

ਦੁਖਿਆਰੇ ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਰੁਵੰਦੇ।

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਗੁਰਸਿਖੁ ਵਸੰਦੇ।^{੧੮}

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਹਰਿ ਜਸ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰੂਹਾਨੀ ਹੈ। ੨੭ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਰਿ ਭਤਾਰ ਪਿਆਰੁ ਹੈ ਮਾਂ ਪੁਤ ਸਮਾਲੇ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਓਹੁ ਨਿਬਹੈ ਨਾਲੇ॥^{੧੯}

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ' ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਭਾਉਣੇ ਕਠਿਨ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਾਕ ਸੁਖਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ (Network) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਆਪ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਹੁਰ ਪੀਹਰੁ ਪਖ ਤ੍ਰੈ ਘਰੁ ਨਾਨੇਹਾਲਾ।

ਸਹੁਰਾ ਸਸੁ ਵਖਾਣੀਐ ਸਾਲੀ ਤੈ ਸਾਲਾ।

ਮਾ ਪਿਉ ਭੈਣਾ ਭਾਇਰਾ ਪਰਵਾਰੁ ਦੁਰਾਲਾ।

ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਮਾਸੀਆ ਮਾਮੇ ਜੰਜਾਲਾ।

ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਸੰਜੀਐ ਹੀਰਾ ਪਰਵਾਲਾ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਏਹੁ ਸਾਕੁ ਸੁਖਾਲਾ।^{੨੦}

ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੋ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-- ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮਨਮੁਖ। ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੁਰੂ

ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਜਗਿਆਸੂ ਹੈ ਜੋ ਦਇਆ, ਧਰਮ, ਸਤਿ ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕੋਹਜ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਦ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਵੀਂ ਤੁਲਦੀ ਤੇ ਸੁਖ ਮਾਣਦੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

ਪੇਵਕੜੈ ਘਰਿ ਲਾਡਲੀ ਮਾਊ ਪੀਊ ਖਰੀ ਪਿਆਰੀ।

ਵਿਚਿ ਭਿਰਾਵਾਂ ਭੈਨੜੀ ਨਾਨਕ ਦਾਦਕ ਸਪਰਵਾਰੀ।

ਲਖਾਂ ਖਰਚ ਵਿਆਹੀਐ ਗਹਣੇ ਦਾਜੁ ਸਾਜੁ ਅਤਿਭਾਰੀ।

ਸਾਹੁਰੜੇ ਘਰਿ ਮੰਨੀਐ ਸਣਖਤੀ ਪਰਵਾਰ ਸਧਾਰੀ।

ਸੁਖ ਮਾਣੈ ਪਿਰੁ ਸੇਜੜੀ ਛਤੀਹ ਭੋਜਨ ਸਦਾ ਸੀਗਾਰੀ।

ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵਿਚਿ ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਨਿਹਚਉ ਨਾਰੀ॥^{੨੧}

ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਲੋਕ-ਰੀਤ ਤੇ ਦੇਸ-ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਡੁੱਬਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘੰਡੇ ਹੇੜੇ ਦੇ ਮਿਰਗ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਦੀਪਕ ਦੇ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ’ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਸਭ ਨੂੰ ਡੋਬ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਅੱਠ ਟੁੱਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਸਥਾਨ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਜਿਉ ਬਹੁ ਮਿਤੀ ਵੇਸੁਆ ਸਭਿ ਕੁਲਖਣ ਪਾਪ ਕਮਾਵੈ।

ਲੋਕਹੁ ਦੇਸਹੁ ਬਾਹਰੀ ਤਿਹੁ ਪਖਾਂ ਨੋ ਅਉਲੰਗੁ ਲਾਵੈ।

ਡੁਬੀ ਡੋਬੈ ਹੋਰਨਾ ਮਹੁਰਾ ਮਿਠਾ ਹੋਇ ਪਚਾਵੈ।

ਘੰਡਾ ਹੋੜਾ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਦੀਪਕ ਹੋਇ ਪਤੰਗ ਜਲਾਵੈ।

ਦੁਹੀ ਸਰਾਈ ਜਰਦ ਰੂ ਪਥਰ ਬੇੜੀ ਪੂਰ ਡੁਬਾਵੈ।

ਮਨਮੁਖ ਮਨੁ ਅਠ ਖੰਡ ਹੋਇ ਦੁਸਟਾ ਸੰਗਤਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਵੈ।

ਵੇਸੁਆ ਪੁਤੁ ਨਿਨਾਉ ਸਦਾਵੈ॥^{੨੨}

ਹੋਰ ਵੇਖੋ:

ਮਨਮੁਖ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਲਗਿ ਭੰਡਲਭੁਸੇ ਖਾਇ ਭਵੰਦੇ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸਚਾ ਪਾਤਸਾਹ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਚਲੰਦੇ।
ਲੈ ਲਾਹਾ ਨਿਜਿ ਘਰਿ ਨਿਬਹੰਦੇ।^{੨੩}

ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਉਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਵੀਵਾਹੀਐ ਦੁਹੀ ਵਲੀ ਮਿਲਿ ਮੰਗਲਚਾਰਾ।
ਦੁਹ ਮਿਲਿ ਜੰਮੈ ਜਾਣੀਐ ਪਿਤਾ ਜਾਤਿ ਪਰਵਾਰ ਸਧਾਰਾ।
ਜੰਮਦਿਆਂ ਰੁਣਝੁੰਝਣਾ ਵੰਸਿ ਵਧਾਈ ਰੁਣ ਝਣਕਾਰਾ।
ਨਾਨਕ ਦਾਦਕ ਸੋਹਿਲੇ ਵਿਸਤੀਸਰ ਬਹੁ ਦਾਨ ਦਤਾਰਾ।
ਬਹੁ ਮਿਤੀ ਹੋਇ ਵੇਸੁਆ ਨ ਪਿਉ ਨਾਉਂ ਨਿਨਾਉਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੰਸੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਮਨਮੁਖਿ ਠਗ ਬਗ ਵੰਸ ਹਤਿਆਰਾ।
ਸਚਿ ਸਚਿਆਰ ਕੂੜਹੁ ਕੂੜਿਆਰਾ।^{੨੪}

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਭ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ॥
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ॥

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩)

ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਰਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਗਤੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਚਿਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖਾ ਜੀਵਨ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵਿਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਕਾਰਥ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨ ਚੇਤਿਓ ਕੀਤੇ ਨੋ ਕਰਤਾ ਕਰਿ ਜਾਣੈ।
ਨਾਰਿ ਭਤਾਰਿ ਪਿਆਰੁ ਕਰਿ ਪੁਤੁ ਪੋਤਾ ਪਿਉ ਦਾਦੁ ਵਖਾਣੈ।
ਧੀਆ ਭੈਣਾ ਮਾਣੁ ਕਰਿ ਤੁਸਨਿ ਰੁਸਨਿ ਸਾਕ ਬਬਾਣੈ।
ਸਾਹੁਰ ਪੀਹਰੁ ਨਾਨਕੇ ਪਰਵਾਰੈ ਸਾਧਾਰੁ ਧਿਛਾਣੈ।
ਚਜ ਅਚਾਰ ਵੀਚਾਰ ਵਿਚਿ ਪੰਚਾ ਅੰਦਰਿ ਪਤਿ ਪਰਵਾਣੈ।
ਅੰਤ ਕਾਲ ਜਮ ਜਾਲ ਵਿਚਿ ਸਾਥੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਇ ਸਿਵਣੈ।
ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਜਾਇ ਜਮਾਣੈ॥^{੨੫}

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ

ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਰਥੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੇ ਜਿਲੂਣ ਵਿਚ ਫਸਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ:-

੧. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ- ੩੯੪.
੨. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੭:੧੧, ਸਫਾ- ੩੯੪-੯੫.
੩. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੭:੧੨, ਸਫਾ ੩੯੫.
੪. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੭: ੧੩, ਸਫਾ ੩੯੫.
੫. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੭:੨੪, ਸਫਾ- ੪੦੦.
੬. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੯:੧੧, ਸਫਾ- ੩੨੧.
੭. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੬:੮, ਸਫਾ- ੬੫.
੮. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੪:੨੧, ਸਫਾ- ੩੭੦.
੯. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੩:੬, ਸਫਾ- ੩੫੫.
੧੦. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੩:੯, ਸਫਾ- ੩੫੬.
੧੧. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩:੧੧, ਸਫਾ- ੩੯.
੧੨. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੪:੫, ਸਫਾ- ੨੫੬.
੧੩. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੪:੧੫, ਸਫਾ- ੨੬੧.
੧੪. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੪:੧੯, ਸਫਾ- ੨੬੩.
੧੫. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੪:੧੦, ਸਫਾ- ੨੪੯.
੧੬. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੬:੨, ਸਫਾ - ੬੪.
੧੭. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੬:੫, ਸਫਾ- ੬੪.
੧੮. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੫:੪, ਸਫਾ- ੫੪.
੧੯. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੭:੪, ਸਫਾ- ੨੯੬.
੨੦. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੨੭:੭, ਸਫਾ- ੨੯੭.
੨੧. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੫:੧੬, ਸਫਾ- ੫੯.
੨੨. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੫:੧੭, ਸਫਾ- ੫੯-੬੦.
੨੩. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੫:੨੦, ਸਫਾ- ੬੧.
੨੪. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੩੦:੩, ਸਫਾ- ੩੨੭.
੨੫. -ਉਹੀ-, ਵਾਰ ੧੫:੭, ਸਫਾ- ੧੬੧.

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ

-ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ*

ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਾਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਤੇ ਉੱਜੜੇ-ਪੁੱਜੜੇ ਸਿੱਖ (ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਤਨਾਗ ਅਤੇ ਤਹਿ: ਬਡਗਾਮ ਦੇ) ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਦਰ-ਦਰ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦੀ ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਸੇਵਾ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਤਬਾਹ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰੱਖੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਬੇਰਵਾ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ੨੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੯ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਾਨਫਰੰਸ ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮੀਰਾਕਦਲ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੫੦੦ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ, ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ. ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀ ਜੀ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਕਾਵਾੜਾ, ਸ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਜ਼ਬੁਗ ਬਡਗਾਮ, ਸੰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡਨਾ ਜੰਮੂ, ਮਾਸਟਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਡਗਾਮ, ਮਾਸਟਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਉਪਲਨਾ, ਸ. ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ, ਮਾਈ ਜਮਨਾ ਕੌਰ ਜੀ ਗੋਹਿਨਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਪਾਤੂਸਾ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੰਗਾਮੂਲਾ, ਸਕੱਤਰ, ਗੁ: ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਸ. ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਸ. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਬਰ, ਆਗੂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ, ਗਿਆਨੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ, ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਨੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਮੇਟੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ, ਕਲਗੀਧਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭਾ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਿਆਨੀ

*ਬਾਦਲ ਹਾਊਸ, ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰਾ, ਗੁਲ-ਗੁਜਰਾਲ ਕੈਂਪ, ਜੰਮੂ-੧੮੦੦੦੨

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਰੀਖੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਰਿਆਸਤ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਈ ਸਾਲ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਬੇਰਵਾ ਅਤੇ ਬਡਗਾਮ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਸ. ਮਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਰੈਨੀਪੁਰਾ, ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਾਬਲੀ ਜੀ ਫੌਜੀਪੁਰਾ ਬੇਰਵਾ ਸ. ਜਨਕ ਸਿੰਘ ਇਛਾਹਾਮਾ, ਬੇਰਵਾ, ਮਹੰਤ ਦੇ ਕੁੜਮ ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁਨਾਹਾਮਾ, ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬਾਡੇ ਬਾਗ, ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਬੇਰਵਾ ਦਿਆਂ ਦਰਜਨ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਚੰਗਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ੨੧ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੯ ਈ: ਦੇ ਦਿਨ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ੩੨ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ, ਹਾਕੀਆਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਇਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਇਸ ਪਲਟਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਡਰ ਕੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਕਰੀਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ੩੨ ਹਥਿਆਰਬੰਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਡਰ ਕੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰੋ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ।” ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਮਹੰਤ ਧੜੇ ਨੇ ਹੁਲਾਸ਼ਾਜ਼ੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੋਮਲ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ, ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਵੋ ਆਦਿ। ਉਹ ਅਵਾਜ਼ੇ ਕੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਸਟੇਜ ’ਤੇ ਡਟ ਕੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਦੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਮਹੰਤ ਆਪਣੇ ੩੨ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਣਖੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਜ ਖਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਧੜਾ ਕਾਠੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪਲੇਡੀਅਮ ਟਾਕੀਜ਼ ਲਾਲ-ਚੌਂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਮਕ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਹਰਾਉਣ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਤੇ ਸ. ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਰਖਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ੨੧ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੯ ਈ: ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿਵਸ ’ਤੇ ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ’ਤੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਕੁੱਦਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਰਾਹੀਂ ਗੁ: ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧੁਹ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਭਾਈ ਜੀ ਜ਼ਰਾ ਹੌਸ਼ ਕਰੋ, ਇਸ ਥਾਂ ਸੰਗਤ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਰਹੇ ਹੋ!” ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਅਤੇ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ-ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ, ਨਾਲ ਲੈ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦਿਆਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵੰਡਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰਾਨਾ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਚਿੜ ਕੇ ਮਹੰਤ ਧੜੇ ਨੇ ੨੯ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੯ ਨੂੰ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਦੁਪੱਟਾ ਉਤਾਰ ਲਿਆਣ ਦੀ ਨਿੰਦਨੀਯ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ? ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹੰਤ ਧੜਾ ਸੰਗਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਸਗੋਂ ਦੁਗਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੂਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੮ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੪ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੋਰਡ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਰਕਿੰਗ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਬੋਰਡ ਦਿਆਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੭ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੇਮਕੁੰਟ ਮਿਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਪੰਥ-ਸੇਵਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੇ ਇਸ ਉਛਾਲ ਦੀ ਰਾਸ ਫੜ ਲਈ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ, ਬੁਲਾਰੇ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਰਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਹਾਕੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆ ਖੜੋਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦੀ ਪਗੜੀ ਲਾਹ ਦੇਣੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਤੱਕ ਮਹੰਤ ਪਰਵਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦਾ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੇਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ

ਮਹੰਤ ਢਾਣੀ ਨੇ ਕੋਮਲ ਜੀ 'ਤੇ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਾਣ ਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਪਵਾਈਆਂ। ਥਾਣਿਓਂ-ਥਾਣੇ ਘੁਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਖਵਾਇਆ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੰਝ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ੧੯੨੪ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੭੫ ਈ: ਤਕ ੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮੁਕਾ ਕੇ ਅੰਤਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਆਣ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਪੰਥ-ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ, ਬਾਨੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਐਲ. ਏ., ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਯੂਥ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥਕ ਪਾਰਟੀ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੋਰਡ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਬੇਰਵਾ ਅਤੇ ਬਡਗਾਮ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਪਲਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੧ ਜੂਨ, ੧੯੭੭ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਆ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਲਈ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ੁੱਭ ਦਿਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਖਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਮਾਈ-ਭਾਈ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਖਲੋ ਕੇ ਤੇ ਛੁਬੀਲਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼-ਆਮਦੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਲੋਕ ਹੀ ਲੋਕ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਵੀ ਗਦ-ਗਦ ਹੋ ਪੰਝੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

੨ ਜੂਨ, ੧੯੭੭ ਈ: ਦਾ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ
 P51 wk a idn AwKAwj wgwj mhM plIs l YAv6j bs gl hQb

ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਪੱਥਰਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਨੌਜੁਆਨ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ ਸਨ।

ਮਹੰਤ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸਿੱਖ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਚੋਟ ਲੱਗੀ।

ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਸ. ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇਗ ਜੀ, ਬਾਨੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ. ਗੁਣਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਵੀ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ।

੧੯੭੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਆਗੂ ਵੀ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਰਪੂਰ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ: ੧੯੩੬ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਥ ਰਤਨ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਉਲੀਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕੁਤਮਾਈ ਵਿਆਹ, ਦੁਸਹਿਰੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਟੇਜਾਂ, ਦੀਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ੧੯੪੦ ਈ: ਤੋਂ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ' ਦੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ। ੧੯੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਕਰਮਵੀਰ' ਉਰਦੂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ- “ਖਾਲਸਾ ਜੋ ਨਿਰਪਨ ਕੋ ਪਾਲੈ”, “ਧਾੜ ਪਈ ਘਰ ਲੁਟਿਆ ਲੋਗਾ ਭਾਣੇ ਜੰਝ” ਜਾਂ “ਗੁਰ ਰੀਤੀ ਪਹਿਲੇ ਜਾਂ ਜਗ ਰੀਤੀ” ਨੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਸਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਏ ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਲਏ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੂ-ਰੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਥਨੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਦੇ ਸੂਰੇ ਵੀ ਬਣੇ। ਆਪ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ, ਕੁੜਮਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰੀਏ, ਜੋ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਭਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਰਾਦਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ।

ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਹੈ-- ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਬਣਾਈਏ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ-ਖਰਚੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੇ, ਤਬਕੇ ਜਾ ਕੌਮ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ੧੨ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੯੨ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗੋਬਿੰਦ ਨਗਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਖੇ ੭੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਸੱਚਖੰਡ ਤੁਰ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦੌਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਵਾਲੇ:

੧. ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੭, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
੨. ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚੋਂ।
੩. ਕੋਮਲ ਜੀ ਦਾ ਅਖਬਾਰ- ਕਰਮ ਵੀਰ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ।
੪. ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।
੫. ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੋਮਲ ਹੁਲਾਰੇ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ।
੬. ਹੀਮਾਲ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ, ਸੈਮੀਨਾਰ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਵਿੱਚੋਂ।
੭. ਹੀਮਾਲ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ।
੮. ਅਖਬਾਰ 'ਪੰਥਕ ਸੰਦੇਸ਼', ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ- ਕਸ਼ਮੀਰ।
੯. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ, ਅਖਬਾਰ 'ਸਮਸ਼ੇਰ' ਵਿੱਚੋਂ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ : ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨ ਅਕਤੂਬਰ- ਜਥੇ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਦਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਲਗੀਧਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣ ਦਾ

ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਪਟੇਲ ਦਾ ਵੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਐਲਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰੀ ਹੈਲਮਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ।

ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ : ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ : ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੁਝ ਅਣਪਛਾਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪਾਵਨ-ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਗ (ਪੱਤਰੇ) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਬਰਗਾੜੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਿਲਾਰਨ ਦੀ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੇ ਪਾਵਨ-ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਗ (ਪੱਤਰੇ) ਫਾੜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਆਦਿ 'ਤੇ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਘੋਰ ਪਾਪ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਦਾਚਿਤ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ

ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਿਰ ਫਿਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਦਾਚਿਤ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਘਟਨਾ ਉਪਰੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਰਗਾੜੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਸ ਤੇ ਰੋਹ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ੁਰਮ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੀਨ-ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ੁਰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਰੰਗ ਲਿਆਈ : ਜਥੇ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ : ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨਾਥ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਤੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਬੇਦੀ) ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਟਾਡਾ ਅਧੀਨ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਰਹੇ ੭੦ ਸਾਲਾ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਾਰ ਯੂ.ਪੀ

ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਅਪੀਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਰੰਗ ਲਿਆਈ ਹੈ। ਸ. ਬੇਦੀ ਨੇ ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਨਾਥ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਜੋ ਕੈਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਕੈਦ ਕੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵੀ ਜਲਦ ਤੋਂ ਜਲਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਚੰਗੇਰਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਮੀਆਂ

ਯੂ.ਪੀ. ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਯੂ.ਪੀ. ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ੧੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੨੦੧੫ ਤੋਂ ੧੨ ਅਗਸਤ ੨੦੧੫ ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁੱਲ ੧੩੫੨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਕਕਾਰ ਭੇਟਾ-ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਸ. ਸੁਖਮੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਦੀਆਂ, ਮੈਂਬਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸ. ਬ੍ਰਿਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇੰਚਾਰਜ, ਯੂ. ਪੀ. ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਣ, ਗੁਰੂ ਡੰਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਸੇਵਾ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਯੂ. ਪੀ. ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਤੋਂ ਪੁੱਜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਰਾਗੀ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜਥਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ-ਜਸ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਬਾਜਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ.ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁ: ਬਾਬਾ ਸੁਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਹਬਾਜਪੁਰ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ) ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ ੨੦ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ੫੮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕਕਾਰ ਭੇਟਾ-ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੱਕਾ ਕੰਡਿਆਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮਨਿਹਾਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਥਾ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸੁਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੇਜ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।

ਆਸਾਮ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਧੌਬੜੀ ਸਾਹਿਬ (ਆਸਾਮ) ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬੋਰਡ ਈਸਟਰਨ ਜ਼ੋਨ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ ਮਿਤੀ ੧੨ ਤੋਂ ੧੭ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ

ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲੱਕਤਾ (ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸਕੱਤਰ/ਇੰਚਾਰਜ ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਵਿਤਾ, ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਜੇਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬੋਰਡ ਈਸਟਰਨ ਜ਼ੋਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬੋਰਡ ਈਸਟਰਨ ਜ਼ੋਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਜੋਰਹਾਟ) ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਗੋਹਾਟੀ), ਸ. ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਨੋਗਾਓ) ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਗੁਰਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਮਿਤੀ	ਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੦੮/੮/੨੦੧੫	ਗੁ: ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅਠਵੀਂ, ਅੰਬਾਲਾ	੧੭੦
੨੯/੮/੨੦੧੫	ਗੁ: ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ	੨੦
੦੬/੯/੨੦੧੫	ਗੁ: ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅਠਵੀਂ, ਅੰਬਾਲਾ	੬੦
੨੩/੯/੨੦੧੫	ਗੁ: ਸਾਹਿਬ ਡੇਰਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਲੰਦਰੀ ਗੇਟ, ਕਰਨਾਲ	੬੩
੨੮/੯/੨੦੧੫	ਗੁ: ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ	੫੬
੦੩/੧੦/੨੦੧੫	ਗੁ: ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ	੪੯

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ
ਸ. ਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਿਤੀ ੫-੧੧-੨੦੧੫